

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ІМ. І. КРИП'ЯКЕВИЧА
ІНСТИТУТ НАРОДОЗНАВСТВА**

ПИЛИПЧУК ЯРОСЛАВ ВАЛЕНТИНОВИЧ

УДК 94 (5): 94 (4)

**СОЦІАЛЬНА ІСТОРІЯ КИПЧАКІВ
У ІХ – ХІІІ ст.**

07.00.01 – історія України

07.00.02 – всесвітня історія

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Львів – 2019

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі історії та археології слов'ян історичного факультету Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

Науковий консультант: доктор історичних наук, професор
Журба Михайло Анатолійович,
завідувач кафедри історії та археології слов'ян історичного факультету
Національного педагогічного університету
імені М. П. Драгоманова.

Офіційні опоненти: член-кореспондент НАН України,
доктор історичних наук, професор
Моця Олександр Петрович,
завідувач відділу давньоруської та середньовічної
археології Інституту археології НАН України;

доктор історичних наук, професор
Добролюбський Андрій Олегович,
професор кафедри історії України
Південноукраїнського національного
педагогічного університету імені К.Д.Ушинського

доктор історичних наук, професор
Рубель Вадим Анатолійович,
професор кафедри історії стародавнього світу
та середніх віків Київського національного
університету імені Т. Г. Шевченка

Захист відбудеться 12 листопада 2019 р. о 14 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 35.222.01 Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України та Інституту народознавства НАН України за адресою: 79000, м. Львів, просп. Свободи, 15.

Із дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України за адресою: 79026, м. Львів, вул. Козельницька, 4.

Автореферат розіслано «11» жовтня 2019 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат історичних наук

В. М. Конопка

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність. Дашт-і Кипчак займав простори західноєвразійських степів від Дунаю до Іртиша і в ньому панували тюркомовні номади – кипчаки. Вони являли собою конгломерат різних племен. Кочівницькі утворення цих територій у XI – XIII ст. не складали політичну цілісність. Існувало декілька ханств, кожне з яких провадило свою політику. Історія кипчаків була тісно пов'язана з сусідніми осілими соціумами. Вони були пов'язані матримоніальними та політичними зв'язками. В силу цього кипчаки відіграли значну роль в історичному розвитку країн Європи та Азії, що на окремих етапах зазначеного процесу була, якщо не визначальною, то принаймні провідною.

Одним з базових аспектів історії кипчаків є їхня етнічна та соціальна історія. Правлячі династії Грузії, Угорщини, Русі та держави хорезмшахів були пов'язані з ними матримоніальними зв'язками. У Болгарії дві царські династії походили від кипчацьких вождів. Китайські, монгольські, тюркські, перські, арабські, вірменські, грузинські, східнослов'янські, візантійські, латиномовні хроністи згадували про кипчаків.

Історія кипчаків неодноразово розглядалась у науковій літературі. За часів Російської імперії та Радянського Союзу на дослідження теми негативно впливала політична та ідеологічна кон'юнктура.

До сьогодні окремі проблеми етнічної та соціальної історії кипчаків залишаються дискусійними. Так, вчені сперечаються відносно того, які племена панували у певній частині Дашт-і Кипчак. Тривають дискусії стосовно того, у якому столітті кипчаки з'явилися як сформований етнос. Важливо окреслити як відбувались процеси адаптації та асиміляції кипчаків у різних соціумах з осілим населенням. Без вирішення цих та низки інших питань неможливе розуміння специфіки історичного розвитку регіону західноєвразійських степів та прилеглих територій.

До сьогодні ще відсутнє комплексне дослідження з етнічної та соціальної історії кипчаків. Зазначена проблема потребує спеціального аналізу, що дозволить позбутись низки стереотипів стосовно тюркських народів.

Соціальна історія кипчаків, яка включає у себе духовну та матеріальну культуру, соціальні практики, структури повсякденності, невідома нам так, як, наприклад, соціальна історія Європи та Китаю. Кочівники за домонгольської доби майже не залишили по собі документів тюркського походження зі своєї соціальної історії. Світ кочівників Західної Євразії може бути реконструйований за допомогою даних описів мандрівників, географічних трактатів та історичних хронік. Проблему слід розглядати у контексті цивілізаційного підходу та історичної компаративістики. Соціальну історію кипчаків неможливо розглядати окремо від історії інших тюркських народів.

У дисертаційному дослідженні розглянуті такі аспекти соціальної історії кипчаків: етнімія, релігія, побут та господарство, військова справа та перебування кипчаків за кордонами Дашт-і Кипчак.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота «Соціальна історія кипчаків у IX – XIII ст.» є складовою частиною планів наукової діяльності історичного факультету Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова та була частиною наукової теми у Інституті сходознавства імені А. Ю. Кримського НАН України.

Об'єктом дослідження є соціальна історія кипчаків у IX – XIII ст. Передусім, це етнічні та соціальні процеси у кипчацькому суспільстві, взаємодія кипчаків з сусідніми народами та країнами.

Предметом дослідження є духовна та матеріальна культура кипчаків, структури повсякденності, соціальні практики кочівників євразійських степів у IX – XIII ст.

Метою роботи є дослідження соціальної історії кипчаків. Досягнення поставленої мети передбачає **виконання таких завдань**:

- охарактеризувати особливості розвитку історіографії питання;
- провести аналіз наративних джерел, що стосуються історії євразійських степів IX–XIII ст.;
- дослідити структуру та етнічний склад племінних конфедерацій кипчаків;
- визначити особливості адаптації кипчаків до осілих соціумів за кордонами Дашт-і Кипчак;
- проаналізувати причини домінування кипчаків у Китаї, Індії, Угорщині та на Близькому Сході;
- з'ясувати особливості озброєння та військової справи кипчаків;
- висвітлити особливості світогляду кипчаків, специфіку поширення авраїмічних релігій у Дашт-і Кипчак;
- дослідити структури повсякденності у Дашт-і Кипчак, передусім специфіку кочового господарства та побуту кипчаків;
- вивчити особливості суспільної організації кипчаків;
- сформувати практичні рекомендації щодо дослідження соціальної історії кипчаків.

Методологічну основу дослідження становлять принципи історизму, науковості та об'єктивності, що використовувалися для дослідження та реконструкції соціальної історії кипчаків. Використання зазначених принципів дало змогу простежити спільність ідеології, соціальних структур та структур повсякденності у західноєвразійському степу.

Неможливість застосування до кочівників Євразійського степу соціальної термінології, характерної для західноєвропейського феодалізму, змусило автора відмовитися від формаційного підходу. Доцільним є використання

цивілізаційного підходу. Щодо політичної структури вождівств кипчаків є слушним термін «конфедерація племен», запропонований істориком П. Голденом. Традиційний для радянської історіографії етнонім «половці» не використовується, а замість нього вживається етнонім «кипчаки».

Методи дослідження. При написанні дисертаційного дослідження автор використав системний, проблемно-хронологічний методи та метод історичної реконструкції, що дало можливість дослідити події IX – XIII ст. у динаміці та часовій послідовності. Завдяки застосуванню порівняльно-історичного методу кипчацьке суспільство та процеси акультурації і асиміляції порівняні з досвідом інших конфедерацій племен у західноєвразійських степах. Методом синхронізації досліджувалися процеси, які відбувались у різних соціумах кочівників.

Хронологічні межі дослідження охоплюють проміжок часу від IX до середини XIII ст. Нижня хронологічна межа зумовлена відомостями писемних джерел щодо заснування Кімацького каганату, у складі якого згадувались кипчаки. Верхня межа пов'язана з підкоренням кипчаків монголами. Монгольське завоювання Дашт-і Кипчак зумовило початок формування нових тюркських етносів на базі кипчацького субстрату.

Територіальні межі дослідження охоплюють регіони західноєвразійських степів від Дунаю до Іртиша і від Чорного та Аральського морів до східноєвропейських та сибірських лісостепів, тобто землі Дашт-і Кипчак. З метою дослідження історії кипчаків за цими межами також проаналізована історія Близького Сходу, Індії, Китаю, Угорщини, країн Балкан та Кавказу.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що дисертаційна робота є першим в історіографії проблеми комплексним науковим дослідженням соціальної історії кипчаків IX – XIII ст. Дисертантом концептуально обґрунтовані результати проведеного дослідження, що дає змогу на теоретичному та практичному рівнях визначити низку положень і висновків, які виносяться на захист.

Уперше:

- запропоновано низку концептуально нових дефініцій для позначення певних категорій у дослідженні. Терміни «кипчаки», «західноєвразійські степи», «Південний Кавказ» використано замість усталених у радянській та російській історіографії термінів;
- проаналізовано стан дослідженості проблеми та охарактеризовано особливості висвітлення історії кипчаків у різні періоди часу та у різних країнах;
- запропоновано авторську реконструкцію локалізації володінь окремих кипчацьких вождівств;
- відтворено етнонімію Дашт-і Кипчак у XI – XIII ст.;
- досліджено демографічний стан західноєвразійських степів;

- порівняно статус кипчаків у мусульманському та християнському світах.
- проведено дослідження історії використання поліоркетики кипчаками та історії найманства у кипчаків. Реконструйовано правові звичаї кипчаків та проаналізовано особливості існування в них історичної пам'яті. Порівняно досвід седентаризації у кипчаків з іншими соціумами кочівників. Автором запропоновано реконструкцію традиційних вірувань кипчаків. Дано відповідь на питання, чому саме іслам переміг на просторах західноєвразійських степів.

Поглиблено:

- знання щодо того, які кипчацькі племена існували в західноєвразійських степах і в якому ханстві були провідними;
- розуміння особливостей процесів адаптації та асиміляції кипчаків у різних соціумах;
- бачення особливостей поширення релігій у кипчацькому соціумі;
- знання щодо військової історії кипчаків;
- розуміння етнічних та соціальних процесів у кипчацькому соціумі у IX–XIII ст.;
- бачення демографічного потенціалу кочівників західноєвразійських степів;
- знання про структури повсякденності у кипчацькому суспільстві.

Набули подальшого розвитку напрями:

- дослідження історичної географії Дашт-і Кипчаку;
 - знання щодо проблемних питань етнічної історії кипчаків, які досі не були предметом спеціального дослідження;
- бачення щодо етнонімів кипчаків у різних історичних традиціях.

Практичне значення здобутих результатів полягає у тому, що зібрані та проаналізовані в роботі матеріали, зроблені узагальнення і висновки можуть бути використані:

- у науково-дослідницькій сфері – для подальшої теоретичної розробки питань історії тюркських народів Східної Європи та Центральної Азії. Ця студія допоможе наступним поколінням українських дослідників у розвитку світових номадології та тюркології. Матеріали дисертаційного дослідження сприятимуть подальшим пошукам під час підготовки узагальнювальних праць з історії народів України, Казахстану та Росії. Теоретичні висновки та практичні рекомендації дослідження можуть бути використані для підготовки біографічних словників, довідників та енциклопедій. Окрім того, це дисертаційне дослідження може бути використане у міжнародних дослідницьких проєктах;
- у навчальному процесі – матеріали, спостереження та висновки дослідження можуть бути використані при викладанні спецкурсів на

історичних факультетах вищих навчальних закладів. Зокрема, вони можуть бути використані для укладання навчальних посібників з історії України та всесвітньої історії. Окрім того, матеріали дисертації можуть бути використані для викладання шкільних курсів з історії. Також дисертаційне дослідження може бути використане дослідниками за межами України. Це може бути здійснено в межах викладання навчальних історичних дисциплін у вищих навчальних закладах. Також можливе використання матеріалів дослідження у межах шкільних курсів окремих країн.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є самостійно виконаним науковим дослідженням, де дисертантом обгрунтовано його наукову концепцію, мету і завдання, джерелознавчі та методологічні засади. Особистим внеском є формулювання теоретико-методологічних наукових положень дослідження, узагальнюючих висновків, аналітичних суджень та сформульованих на їх основі авторських тверджень та рекомендацій, виявлених тенденцій, а також їх доказової бази, що виносяться на захист.

Апробація результатів дослідження. Основні результати й висновки дисертаційної роботи висвітлено і обговорено на міжнародних наукових конференціях: «XV сходознавчі читання А. Кримського» (м. Київ, 20–21 жовтня 2011 р.), «XVI сходознавчі читання А. Кримського» (м. Київ, 11 жовтня 2012 р.), «Кипчаки Євразії: історія, язик и письменные памятники» (м. Астана, Казахстан, 29 травня 2013 р.), «XVII сходознавчі читання А. Кримського» (м. Київ, 18–19 жовтня 2013 р.), «Чтения памяти В. Ф. Минорского» (м. Санкт-Петербург, Росія, 8–9 жовтня 2013 р.), «Актуальные проблемы источниковедения» (м. Вітебськ, Білорусь, 9–11 жовтня 2013 р.), «Второй конгресс историков Казахстана» (м. Астана, Казахстан, 25 жовтня 2013 р.), «Военна історія Галичини та Закарпаття» (м. Ужгород, 5–6 червня 2014 р.), «II міждисциплінарні гуманітарні читання» (м. Київ, 26 лютого 2014 р.), «III міждисциплінарні гуманітарні читання» (м. Київ, 6–7 червня 2014 р.), «XI научный Евразийский форум» (м. Астана, Казахстан, 10 жовтня 2014 р.), «Південь України у вітчизняній та світовій історії» (м. Одеса, 25–26 вересня 2014 р.), «XVIII сходознавчі читання А. Кримського» (м. Київ, 17–18 жовтня 2014 р.), «Мови й культури: між Сходом та Заходом (Пам'яті Омеляна Прицака)» (м. Київ, 11–12 квітня 2014 р.), «Границы и пограничье в южнороссийской истории» (м. Ростов-на-Дону, Росія, 26–27 вересня 2014 р.), «Средневековая история Дешт-и-Кыпчака» (м. Астана, Казахстан, 13–14 вересня 2017 р.).

Публікації. Результати дослідження викладено у монографії та 53 статтях, 25 з яких у фахових вітчизняних виданнях та 28 публікацій у фахових закордонних виданнях.

Структура дисертації обумовлена характером, змістом, метою та завданням, зорієнтована на цілісне, взаємопов'язане висвітлення проблем,

сукупність яких узгоджується з предметом дослідження. Дисертація складається зі вступу, восьми розділів та висновків, трьох додатків та переліку джерел та літератури. Загальний обсяг дисертації – 636 с.; обсяг основного тексту дисертації становить 390 с., додатків – 118 с., анотацій – 18 с., списку опублікованих праць за темою дисертації – 9 с., переліку використаних джерел та літератури – 101 с. (845 позицій).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У Вступі обґрунтовано вибір теми, її актуальність, з'ясовано об'єкт і предмет вивчення, сформульовано мету та дослідницькі завдання, пояснено вибір хронологічних і територіальних меж роботи, охарактеризовано методологію дослідження. Також визначено наукову новизну, практичне значення та зазначено про апробацію її результатів.

Розділ 1. «Історіографія та джерельна база дослідження». Історіографію історії кипчаків можна поділити на три великих періоди. Перший з них починається від кінця XVIII ст. та закінчується 1914 роком. Вперше питання історії кипчаків було досліджено ще у XVIII ст. Й. Тунманном та П. Сумом. Етапною працею у куманологічних студіях була книга Й. Маркварта, видана у Берліні у 1913 р. Попри критику з боку П. Пелльо, його монографія досі залишається актуальною. Книга «Про походження народу куманів» була фактично першою студією, присвяченою етнічній історії кипчаків.¹ Важливою для куманології була публікація матеріалів угорських документів щодо історії степових народів угорським істориком І. Дьярфашем наприкінці XIX ст. Ним проаналізовані дані угорських грамот про кипчаків.² Також досліджували історію кипчаків і українські історики. Зокрема, український дослідник П. Голубовський, орієнтуючись на слов'янські та латиномовні хроніки, вивчав політичну та соціальну історію кипчаків. Книгу, присвячену історії кипчаків, огузів та печенігів, він видав у 1884 р.

¹ Стоянов В. Codex Cumanicus. История изучения // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. – Вып. X. – Симферополь, 2003. – С. 481–505; Маркварт И. О происхождении народа куманов / Пер. А. Немировой. Веб-сайт «Великая Степь и Святая Земля». [Електронний ресурс]. 2002. Режим доступу: <http://steppe-arch.konvent.ru/books/markvart1-00.shtml> – Назва з екрана.

² Gyarfás I. A jász-kunok története. – 2 Kötet. – Kecskemet, 1873 // Веб-сайт «Verseghy Ferenc EK». [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://vfek.vfmk.hu/00000097/> – Назва з екрана; Gyarfás I. A jász-kunok története. – 3 Kötet. – Szolnok, 1883 // Веб-сайт «Verseghy Ferenc EK». [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://vfek.vfmk.hu/00000097/> – Назва з екрана.

Окремий нарис дослідник присвятив історії кипчаків в Угорщині, який видав у 1889 р.³

Другий період вивчення історії кипчаків датовано 1914 – 1991 роками, для нього було характерне використання різних методик та підходів до вивчення історії Дашт-і Кипчак. Окрім етнічної та політичної історії, увагу дослідників звернено і на соціальну історію. Активно почали використовуватись дані археологічних досліджень та лінгвістики. Студій англійською мовою, що мали б своїм предметом історію кипчаків-куманів, є не так багато. Р. Ірвін написав працю, присвячену історії Мамлюцького султанату в Єгипті. Він відзначав роль кипчаків в історії мамлюків у 1250 – 1382 рр., досліджував головним чином політичну історію та висвітлював звершення Бейбарса, Калавуна, ал-Маліка ан-Насіра Мухаммеда, а також описав війни кипчаків-мамлюків з монголами, кілікійськими вірменами та латинянами-хрестоносцями.⁴

Французька історична школа висвітлювала лише деякі аспекти історії кипчаків. П. Пелльо присвятив окрему статтю етноніму «кипчак», а у спільній з Л. Амбі книзі проаналізував свідчення «Юань-ші» про кипчаків.⁵ Серед праць істориків Центральної Європи необхідно виокремити праці румунських та угорських дослідників. Угорські вчені зробили багато для дослідження історії кипчаків. Так, Л. Рашоньї дослідив ономастикон кипчаків.⁶ А. Палоці-Хорват вивчав історію кипчаків в Угорщині за матеріалами писемних та археологічних досліджень.⁷ Ним була проаналізовано роль кипчаків у політичній історії Угорщини, процеси християнізації та асиміляції кипчаків у цій країні, а також структури повсякденності у кипчацькому

³ Голубовский П. В. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. Монография – К., 1884. – 254 с. ; Голубовский П. В. Половцы в Венгрии. Отд. отт. – К., 1889. – 28 с.

⁴ Irwin R. The Middle East in the Middle Ages: the early Mamluk Sultanate 1250–1382. – London, 1986. – 180 p.; Irwin R. Eating horsers and drinking Mare's milk // *Furusiya* (2 vols). – Riyadh, 1996. – P. 1–7.

⁵ Paul Pelliot, Louis Hambis. *Historie des campagnes de Gengis Khan. Cheng-wou ts'un-tcheng lou* / Traduit et annoté par Paul Pelliot et Louis Hambis. – Leiden, 1951. – XXVII, (1), 485 p.

⁶ Rasonyi L. *Anthroponymes Comans de Hongrie* // *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricum*. – Vol. X X. – Budapest, 1967. – P. 135–147.

⁷ Paloczi-Horvath A. *Situation des recherches archéologiques sur les Comans en Hongrie* // *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*. – Vol. 27. – Budapest, 1973. – P. 201–209 ; Paloczi-Horvath A. *L'immigration et l'établissement des Comans en Hongrie* // *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*. – Vol. 29. – Budapest, 1975. – P. 313–333 ; Paloczi-Horvath A. *Pechenegs, Cumans, Iasians. Steppe Peoples in Medieval Hungary*. – Budapest, 1989. – 141 p.

соціумі. Необхідно відзначити студії І. Мандоки-Конгура. В одній зі своїх статей дослідник висвітлив історію куманів та їхню етнотермію.⁸ У 1978 р. румунський археолог П. Діакону дослідив історію кипчаків на Нижньому Дунаї.⁹ У радянський час дослідження археології кипчаків в Україні займалась Л. Гераськова¹⁰. Я. Дашкевич разом з Е. Триярські досліджував питання кипчацьких антропоморфних кам'яних статуй¹¹.

Історія кипчаків цікавила й російських дослідників. Одним з куманологів першої половини ХХ ст. був Д. Расовський.¹² Він дослідив історичну

⁸ Mándoky-Kongur I. A hantós-széki kunok // Székesfehérvár évszázadai – 2. Középkor. – Székesfehérvár, 1972 // Веб-сайт «Terbess». [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.terebess.hu/keletkultinfo/kunhantos.html> . – Назва з екрана; Mándoky-Kongur I. A kunok ulas törzse és törökségi kapcsolatai // Jászkunság – XXII. – 1–2. – Szolnok, 1976 // Веб-сайт «Terbess». [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.terebess.hu/keletkultinfo/kunulas.html> . – Назва з екрана.

⁹ Diaconu P. Les coumans au Bas-Danube aux XIe et XIIe siècles – București, 1978. – 158 p.

¹⁰ Гераськова Л. С. Скульптура середньовічних кочовиків степів Східної Європи. – К., 1991. – 130 с.; Гераськова Л. С. Знахідки давньотюркських “кам'яних баб” на Україні // Український історичний журнал. – № 4. – К., 1973. – С. 159; Гераськова Л. С. Половецкая статуя из с. Чернухино // Советская археология. – № 3. – М., 1974. – С. 256–257; Гераськова Л. С. К вопросу об истоках половецкой скульптуры // Новейшие открытия советских археологов. – Часть III. – К., 1975. – С. 107–108.; Гераськова Л. С. Новые памятники средневековой скульптуры в Донбассе // Археологические открытия 1979 года. – М., 1980. – С. 261.; Гераськова Л. С. О материалах средневековой кочевнической скульптуры евразийских степей // Археологические исследования на Украине в 1978–1979 годах. Тезисы XVIII конференции ИА АН УССР. – Днепропетровск, 1980. – С. 161; Гераськова Л. С. Классификация скульптуры средневековых кочевников евразийских степей // Новые методы археологических исследований. – К., 1982. – С. 119–143.; Гераськова Л. С. Половцы и Дариганга // Актуальные проблемы охраны и исследований археологических памятников в центральном Донбассе. – Перевальск, 1988. – С. 34–36.; Гераськова Л. С., Багно Г. Ф. К проблеме локализации центров изготовления скульптуры половцев на основе геологических данных // Актуальные проблемы археологических исследований в Украинской ССР. – К., 1981. – С. 126–127.

¹¹ Дашкевич Я. Р., Триярски Э. Каменные бабы Причерноморских степей. Коллекция из Аскания-Нова. – Вроцлав – Варшава – Краков – Гданьск, 1982. – 231, 68 с.

¹² Расовский Д. А. Половцы. II. Расселение половцев // Seminarium Kondakovianum / Анналы института им. Н. П. Кондакова. – Вып. 8. – Прага, 1936. –

географію Дашт-і Кипчак. Ще одним російським дослідником в екзилі був В. Мінорський. Ним опубліковані переклади творів Тахіра ал-Марвазі та анонімного перського географа.¹³

Одним із видатних російських куманологів радянського періоду вважається Г. Федоров-Давидов.¹⁴ Дослідник зібрав значний матеріал кипчацьких поховань та статуй. Він розробив типологію зброї та побутових речей. Завдяки цьому стало можливо реконструювати комплекс озброєння кипчаків та з'ясувати, які речі використовували кипчаки у побуті. Історична частина його студії, опублікованої у 1966 р., значно поступається археологічній складовій. Так, він просто навів перелік імен за даними літописів. У книзі, присвяченій мистецтву кочівників, вказано, що кипчацькі кам'яні статуї були завершальним етапом кам'яної пластики кочівників, яка брала витоки у таштиської культури.

С. Плетньова досліджувала історію кипчаків як археолог.¹⁵ Завдяки польовим дослідженням вона виокремила 12–15 груп кипчаків. Половці східнослов'янських джерел дослідниця ототожнювала з шари, а куманів – з кунами. Окрім того, вона вважала, що західна межа кипчацьких статуй – це р. Інгулець, а південна – р. Кума. Плетньова розробила каталог кам'яних статуй та завдяки іконографії класифікувала одяг, зачіски, предмети праці та зброю кипчаків. Вона запропонувала свій маршрут походу Ігоря Святославича та присвятила окрему студію вождю Боняку. У книзі від 1990 р. дослідниця за допомогою археологічних досліджень зробила спробу реконструювати соціальну історію кипчаків.

У Казахстані питаннями етнічної історії кипчаків займалися С. Ахінжанов та Б. Кумеков.¹⁶ С. Ахінжанов зосередив увагу на дослідженні історії

С.161–182.; Расовский Д. А. Половцы. III. Пределы "поля половецкого" // *Seminarium Kondakovianum / Анналы института им. Н. П. Кондакова.* – Вып. 9. – Прага, 1937. – С. 71–85; Расовский Д. А. Половцы. III. Пределы "поля половецкого" // *Seminarium Kondakovianum / Анналы института им. Н. П. Кондакова.* – Вып. 9. – Прага, 1937. – С. 71–85.

¹³ Hudud al-Alam. The Regions of the World. A Persian Geography 372 A. H. – 982 A. D. / Tr. and expl. by V. Minorsky. With the preface by V.V. Barthold. – London, 1937. – [VII] –XX p., 1 l., 524 p.; Minorsky V. Sharaf al-Zaman Tahir Marvazi on China, the Turks and India. – London, 1942. – 170, 53 p.

¹⁴ Федоров-Давыдов Г. А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. Археологические памятники. – М., 1966. – 274 с.

¹⁵ Плетнева С. А. Половецкие каменные изваяния. – М.: Наука, 1974. – 200 с.; Плетнева С. А. Кочевники Средневековья. – М., 1982. – 190 с.; Плетнева С. А. Половцы. – М., 1990. – 208 с.

¹⁶ Ахинжанов С. М. Кыпчаки в истории средневекового Казахстана. – А.-А., 1989. – 291 с.; Ахинжанов С. М. Об этническом составе кыпчаков средневе-

східних кипчаків. Він розробив концепцію протомонгольського походження кімаків та досліджував етнонімію східних кипчаків. Б. Кумеків у своїй монографії 1972 р. дослідив соціальну історію кімаків. Більш важливими для нас є куманологічні праці цього дослідника. В окремих статтях він розглянув етнонімію кипчаків західної та східної частини Дашт-і Кипчак, використання етноніма «кипчак» у арабографічних джерелах. Історія кипчаків цікавила і грузинських дослідників. Першим, хто розпочав предметне дослідження кипчаків, був З. Анчабадзе.¹⁷

Третій період може бути датований з 1991 року по сьогоднішній день. Для цієї доби характерне переосмислення досягнень попередників та узагальнення знань про кипчаків. Серед англомовних праць здебільшого цікавлять студії П. Голдена, які безсумнівно становлять цілий етап у дослідженні історії кипчаків.¹⁸ Головним чином він вивчає питання етнічної історії, його

кового Казахстану // Прошлое Казахстана по археологическим источникам. – А.-А., 1976. – С. 81 – 93.; Кумеків Б. Е. Государство кимаков IX–XI вв. по арабским источникам. – А.-А., 1972. – 156 с.; Кумеків Б. Е. Об этническом составе кыпчаков XI – нач. XIII вв. по арабским источникам // Проблемы этногенеза и этнической истории народов Средней Азии и Казахстана. – Вып. 2. – М., 1990. – С. 118 – 130; Кумеків Б. Е. Об этнонимии кыпчакской конфедерации западного Дешт-и-Кыпчака XII – начала XIII века // Известия АН Республики Казахстан. – № 1. – Алматы, 1993. – С. 58–70; Кумеків Б. Е. Персидские и арабские формы написания термина кипчак и вопросы хронологии // Историко-культурные взаимосвязи Ирана и Дашт-и Кипчака в XIII–XVIII вв. Мат. междунар. круглого стола. – Алматы, 2004. – С. 69–74

¹⁷ Анчабадзе З. В. Кыпчаки Северного Кавказа по данным грузинских летописей XI–XIV веков // Материалы сессии по проблеме происхождения балкарского и карачаевского народов. – Нальчик, 1960. – С. 113–126.

¹⁸ Голден П. Религия кыпчаков средневековой Евразии // Степи Европы в эпоху Средневековья. – Т. 6: Золотоордынское время. – Донецк, 2008. – С. 309 – 340.; Golden P. B. The Polovci Dikii // Harvard Ukrainian Studies. – Vol. III–IV. (1979/1980). – Cambridge Mass., 1980. – P. 296 – 309; Golden P. B. Cumanica I: The Qırçaqs in Georgia // Archivum Eurasiae Medii Aevi. – Vol. IV. – Wiesbaden, 1984. – P. 45 – 87; Golden P. B. Cumanica II: The Ölberli : The Fortunes and Misfortunes of an Inner Asian Nomadic Clan // Archivum Eurasiae Medii Aevi. – Vol. VI. – Wiesbaden, 1986. – P. 5–29; Golden P. B. Cumanica IV: The Cumano-Qırçaq Clans and Tribes // Archivum Eurasiae Medii Aevi. – Vol. IX (1995–1997). – Wiesbaden, 1997. – P. 16 – 29; Golden P. B. Notes on the Qırçaq Tribes: Kimeks and Yemek // The Turks. – Vol. I. – Ankara, 2002. – P. 660–670; Golden P. B. Qırçak // Turcology and Linguistics. Eva Agnes Csato Festschrift. – Hacitepe, 2014. – P. 183–202

перу належать статті, як про кипчаків загалом, так і про окремі кипчацькі племена.

Цікавою є монографія фінського історика Р. Хаутали. Попри те, що вона присвячена монгольським завоюванням, вчений опублікував низку цікавих папських документів з історії Куманської єпископії та Тевтонського ордену в Трансильванії. В окремих його статтях розглянуто конфлікт тевтонських лицарів з кипчаками, а також відносини кипчаків із Угорщиною перед 1241 р.¹⁹

Потужна школа куманології є в Угорщині. Велике значення для дослідження історії кипчаків мають доробки І. Вашарі.²⁰ У кількох статтях дослідник висвітлив історію кипчаків на Балканах. Найновішими дослідженнями з історії кипчаків є студії С. Ковач, які стосуються історії Куманської єпископії та відносин кипчаків із православними.²¹

Певний прогрес помітний і в румунській куманології. В. Спінеєм досліджено історію Куманської єпископії. Автор розглянув питання хрещення Бортца та Мемборка, а також питання передумов утворення Куманської єпископії. У книзі, виданій у 2009 р., вчений дослідив питання ремесел, жител, торгівлі, суспільної організації, релігійного життя кипчаків.²²

¹⁹ Хаутала Р. От «Давида, царя Индий» до «ненавистного племени сатань». Антология ранних латинских сведений о татаро-монголах. – Казань, 2015. – 496 с.; Хаутала Р. Папские письма о военных столкновениях между куманами и тевтонскими рыцарями в Трансильвании в первой четверти XIII столетия // Східний світ. – № 1. – К., 2015. – С. 47–52; Хаутала Р. Взаимоотношения куманов с королевством Венгрии накануне монгольского вторжения 1241 года // Тюркологический сборник 2013–2014. – М., 2016. – С. 331–358; Хаутала Р. Исторический контекст основания католической епархии Кумании 1227 // Золотоордынская цивилизация. – Вып. 7. – Казань, 2014. – С. 111–139.

²⁰ Vasary I. Cumans and Tatars. Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans, 1185–1365. – Cambridge, 2005. – XVI, 230 p.; Vasary I. Cuman Warriors in the fight of Byzantium with the latins // Acta Orientalia Academia Scientiarum Hungaricae. – Vol. 57. – Budapest, 2004. – P. 263–270; Vasary I. Origins and possible Cuman affiliations of the Asen dynasty // Archivum Ottomanicarum – Wiesbasen, 1994. – Vol. 13. – P. 335–345.

²¹ Kovacs Sz. A Bortz, Cuman chief in the 13th century // Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae. – Vol. 3 (58). – Budapest, 2005. – P. 255–266; Kovács Sz. A kunok és a keleti kereszténység // RODOSZ Konferenciakötet 2009. – Kolozsvár, 2009. – Old. 233–245

²² Spinei V. The Romanians and the Turkic nomads North of Danube Delta from tenth to the Mid-Thirteenth Century. – Leiden–Boston, 2009. – XVII, 545 p.; Spinei V. The Cumanic Bishopric: genesis and evolution // The Other Europe in the Middle

Традиційно історія кипчаків цікавить і болгарських дослідників. В. Стоянов присвятив етнонімам «половці», «куман» та «кипчак» окремі студії. Історіографії історії кипчаків присвячена його двотомна книга.²³ П. Павлов приділяє увагу питанням військово-політичної історії та участі кипчаків у війнах болгар та ромеїв. Проаналізовано участь кипчаків у політичному житті Нікейської та Візантійської імперії.²⁴ Історії кипчаків у Сербії присвячені кілька статей сербського дослідника О. Узелаца.²⁵ У Польщі дослідженням кипчацьких кам'яних антропоморфних статуй займається А. Голенбовська-Тобіаш.²⁶

У післярадянський період спадок радянської історіографії прагнуть переглянути сучасні російські історики. Важливими для куманології є студії С. Кляшторного.²⁷

Ages. Avars, Bulgars, Khazars, and Cumans. – Leiden– Boston, 2008. – P. 413–456.

²³ Стоянов В. За куманските етноним и неговата интерпретация // *Valeristica Polyhistorica*. – Т. 1. – София, 2011. – С. 287 – 309; Стоянов В. Куманология. Историографски ескизи. – София, 2009. – Т. 1. – 391 с.; Стоянов В. Куманология. Историографски ескизи. – София, 2009. – Т. 2. – 512 с.

²⁴ Павлов П. Половцы во внутривизантийской жизни Византии и Болгарии XIII–XIV вв. // *Stratum Plus*. – № 6 (2005–2009): Причерноморские этюды. – СПб. – Кишинев–Одесса–Бухарест, 2009. – С. 388–404; Павлов П. Куманы (половцы) в жизни Поздней Византийской Империи XIII–XV вв. // Сборник материалов международной научной конференции «Кипчаки Евразии: история, язык и письменные памятники» посвященный 1100 летию Кимекского государства в рамках Дней тюркской письменности и культуры. – Астана, 2013. – С. 84–97.

²⁵ Узелац А. Кумани у средњовековној Србији, *Историјски архив ваљево* // Гласник. 43. – Ваљево, 2009. – С. 5–17; Узелац А. Куманите в среднековна Сърбия // *Анамнеза. Историческо списание*. – Год 3. – Кн. 1. – София, 2008. – С. 163–179.

²⁶ Gołębiewska-Tobiasz A. Baba kamienna z kolekcji muzeum archeologicznego w Krakowie // *Materiały Archeologiczne*. – Т. XXXVIII. – Krakow, 2010. – S. 127–140; Gołębiewska-Tobiasz A. Inwentarze grobowe a stele antropomorficzne u Polowcow // *Archaeologia Historica*. – 38. 2012/1. – Brno, 2012. – S. 185–201.

²⁷ Кляшторный С. Г. История Центральной Азии и памятники рунического письма. – СПб., 2003. – 560 с.; Кляшторный С. Г., Султанов Т. И. Государства и народы евразийских степей. Древность и средневековье. – СПб., 2004. – 368 с.; Кляшторный С. Г., Савинов Д. Г. Степные империи древней Евразии. – СПб., 2005. – 346 с.; Klyashtornyi S. G. The Polovcian Problem (II): Qipchaqs, comans and polovcians // *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*. – Vol. 58 (3). – Budapest, 2005. – P. 243–248.

Необхідно відзначити великий внесок сучасних російських археологів у дослідження соціальної історії кипчаків. Проблема історії кипчаків були присвячені, зокрема, праці В. Іванова, які висвітлюють військову справу та матеріальну культуру кипчаків.²⁸ Одним із провідних дослідників кипчацьких кам'яних статуй та поховального обряду кипчаків є Ю. Гугуєв.²⁹ Дослідженням політичної історії кипчаків займався С. Гуркін із Ростова-на-Дону³⁰. У серії публікацій він дослідив аспекти соціальної та етнічної історії кипчаків. Також варто відзначити студії Д. Коробейнікова з історії кипчаків у Візантії³¹.

Слід відзначити також студії російських сибірських вчених з соціальної історії кипчаків. Л. Єрмоленко присвятила працю східнокипчацьким кам'яним статуям Казахстану.³² Ю. Худяков досліджує озброєння та

²⁸ Иванов В. А. Вооружение средневековых кочевников Южного Урала и Приуралья // Военное дело древнего населения Северной Азии. – Новосибирск, 1987. – С. 172–188; Иванов В. А. Кыпчаки в Восточной Европе // История татар. – Казань, 2006. – С. 492–503; Иванов В. А., Худяков Ю. С. Культура кочевников евразийских степей // История татар. – Т. 2: Волжская Булгария и Великая Степь. – Казань, 2006. – С. 504–520.

²⁹ Гугуев Ю. К. Половецкий пассаж Жана де Жуанвиля // Жан де Жуанвиль. Книга благочестивых речений и добрых деяний нашего святого короля Людовика. – СПб., 2007. – С. 369–384; Гугуев Ю. К. Рассказ Жана де Жуанвиля о похоронах знатного кумана // Тюркологический сборник, 2007–2008: история и культура тюркских народов России и сопредельных стран. – М., 2009. – С. 124–145.

³⁰ Гуркин С. В. К вопросу о предыстории кипчаков // Исторические этюды. – Вып. 2. – Ростов-на-Дону, 1997. – С. 24–44; Гуркин С. В. К вопросу о русско-половецких матримониальных связях // Донская археология. – № 2. – Ростов-на-Дону, 1999. – С. 40–50; Гуркин С. В. К вопросу о русско-половецких матримониальных связях // Донская археология. – № 3–4. Ростов-на-Дону, 1999. – С. 41–54

³¹ Korobeinikov D. A broken mirror: the kipcak world in the thirteenth century // *The Other Europe in the Middle Ages. Avars, Bulgars, Khazars, Cumans.* – Leiden–Boston, 2008. – P. 379–412; Коробейников Д. Кыпчаки на восточных границах Никейской (Византийской) империи в XIII веке // *Полемологос. Сборник статей памяти профессора В. В. Кучмы.* – Волгоград, 2013. – С. 343–358

³² Ермоленко Л. Н. Средневековые изваяния казахстанских степей (типология, семантика в аспекте военной идеологии и традиционного мировоззрения). – Новосибирск, 2004. – 132 с.; Ермоленко Л. Н. Изобразительные памятники и эпическая традиция по материалам культуры древних и средневековых кочевников Евразии. – Томск, 2008. – 288 с.

археологічні пам'ятки кипчаків.³³ Д. Савінов присвятив свої праці дослідженню пам'яток сrostкинської культури (кімасько-кипчацького об'єднання).³⁴ В. Тишин та Д. Тимохін дослідили історію відносин кипчаків з Хорезмом та історію східних кипчаків.³⁵

Куманологія активно розвивається в Україні. Друга половина ХХ ст. та початок ХХІ ст. були плідними для куманологічних досліджень. Насамперед необхідно відзначити студії О. Прицака.³⁶ В. Отрощенко висловив припущення, що чингульським ханом був хан Тігак, відомий нам із Галицько-Волинського літопису.³⁷

³³ Худяков Ю. С. Кыпчакские племена Западной Сибири в XI – первой половине XIII в. // История татар. – Т. 2: Волжская Булгария и Великая Степь – Казань, 2006. – С. 482–491; Худяков Ю. С. Комплекс вооружения восточных кыпчаков в эпоху развитого Средневековья // Военное дело Золотой Орды: проблемы и перспективы изучения. Материалы Круглого стола, проведенного в рамках Международного золотоордынского форума, Казань, 29–30 марта 2011 г. – Казань, 2011 – С. 41–46.

³⁴ Кляшторный С. Г., Савинов Д. Г. Степные империи древней Евразии. – СПб., 2005. – 346 с.; Кляшторный С. Г., Савинов Д. Г. Раннесредневековые миграции тюркских племен в западный ареал Великой Степи (кимако-кипчацкий феномен) // Средневековая археология евразийских степей. – Т. 2. – Казань, 2007. – С. 42–46; Савинов Д. Г. Сибирские реалии половецких каменных изваяний // Археология юга Сибири и Дальнего Востока. – Новосибирск, 1984. – С. 115–122.

³⁵ Тимохин Д., Тишин В. Хорезм, восточные кипчаки и Волжская Булгария в конце XII – начале XIII в. // Золотая Орда в мировой истории. Казань, 2016. – С. 23–41; Тимохин Д. М., Тишин В. В. Очерки истории Хорезма и восточного Дешт-и Кыпчака в XI–XIII вв. – М., 2016. – 380 с.

³⁶ Прицак О. Коли і ким було написано «Слово о полку Ігоревім». – К., 2008. – 360 с.; Прицак О. Половці // Український історик. – № 37–38 (1977). – С. 112–118; Pritsak O. Two Migratory Movements in the Eurasian Steppe in the 9th–11th centuries // Proceedings of 26th International Congress of Orientalists. – New Delhi, 1964. – Vol. 2. – New Delhi: Organising Comite of 26 International Congress of Orientalist, 1968. – P. 157–163; Pritsak O. Non-Wild Polovcians // To Honor to Roman Jakobson. Essays on the Ocassion of His Seventieth Birthday. – The Hague–Paris: Mouton, 1967. – P. 1615–1623; Pritsak O. The Polovcians and Rus // Archivum Eurasiae Medii Aevi. – Vol. 2. – Wiesbaden, 1982. – P. 321–380.

³⁷ Отрощенко В. В. Проблеми датування та інтерпретації кипчацького комплексу Чингульської могили // Археологія. – № 1. – К., 2018. – С. 119–132; Отрощенко В. В., Вовк Т. А. Золотоординський період в історії половців // Етноси України. Тюркський світ. – К., 2000. – С. 81–89; Отрощенко В. В., Рассамакін Ю. Я. Половецький комплекс Чингульського кургану // Археологія. –

На особливу увагу заслуговують дослідження українського філолога О. Гаркавця. Першою достовірною згадкою про кипчаків він вважає інформацію про цей кочовий народ в Ібн Хурдадбега.³⁸

Продовжується висвітлення історії кипчаків і казахськими дослідниками. У дослідженнях О. Кадирбаєва знайшла відображення історія кипчацької діаспори.³⁹ Киргизський дослідник Р. Абдуманатов дослідив історію кипчаків у контексті історії киргизів.⁴⁰

Триває дослідження історії кипчаків і в Грузії. Найбільший масив джерел та літератури стосовно кипчаків у Грузії опрацювала М. Мургулія.⁴¹ Кипчацька проблематика цікавить і турецьких тюркологів. У 2002 р. А. Гьокбель опублікував статтю по цій проблематиці.⁴² Кипчакам на Північному та Південному Кавказі присвячена книга М. Ф. Кирзиоглу.⁴³ У 2017 р.

Вип. 53. – К., 1986. – С. 14–36; Отрощенко В. В., Рассамкін Ю. Я. Половецкий хан з Чингульського кургану // Золото степу. – К., 1991. – С. 269–271.

³⁸ Гаркавец А. Н. Бейбарс (619–676 / 1222–1277) // IV Международный тюркологический конгресс, 13–14 мая 2011 г. – Туркестан, 2011. – С. 419–438; Гаркавец А. Н. Откуда есть пошли кимаки и кыпчаки // Золотоордынская цивилизация. – Вып. 5. – Казань, 2012. – С. 99–125; Гаркавец А. Н. Происхождение кыпчаков // «Средневековая история Дешт-и-Кыпчака»: Международная научная конференция. 13–14 сентября 2017 года. – Павлодар, 2018. – С. 26–47

³⁹ Кадырбаев А. Ш. Тюрки в истории Индии // Alaïca. Сборник научных трудов, подготовленных к 70-му юбилею профессора, доктора исторических наук Л. Б. Алаева. – М., 2004. – С. 151–166; Кадырбаев А. Ш. Кыпчакская гвардия монгольских императоров Китая и государственный переворот в империи Юань в 1307 году (по материалам китайской династийной истории Юаньши) // Сборник материалов международной научной конференции «Кипчаки Евразии: история, язык и письменные памятники», посвященной 1100-летию Кимекского государства в рамках Дней тюркской письменности и культуры. – Астана, 2013. – С. 105–112; Кадырбаев А. Ш. Тюрки и иранцы в Китае и Центральной Азии XIII–XIV вв. – А.-А., 1990–160 с.; Кадырбаев А. Ш. За пределами Великой степи. – Алматы, 1997. – 198 с.

⁴⁰ Абдуманатов Р. А. Кипчаки в истории кыргызов. – Бишкек, 2015. – 200 с.

⁴¹ Мургулия Н. П., Шушарин В. П. Половцы, Грузия, Русь и Венгрия в XII–XIII вв. – М., 1998. – 336 с.

⁴² Gökbel A. Kipchaks and Kumans // The Turks. – Vol. 1. – Ankar, 2002. – P. 643–659.

⁴³ Kırzioğlu M. Fahrettin. Yukarı Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar İlk Kıpçaklar, (M.Ö. VIII – M.S. VI. yüzyıl) ve Son Kıpçaklar (1118–1195) ile Ortodoks Kıpçak Atabekler Hükümeti (1267–1578) Ahıska Çıldır Eyaleti Tarihinden – Ankara, 1992. – XXIII+278 s.+4 s.

була захищена дисертація Х. Озеля на тему історії кипчаків та кипчацької етнімії.⁴⁴ Таким чином, на сьогодні наявна велика кількість робіт з окремих аспектів історії кипчаків, проте відсутня узагальнююча комплексна студія, написання якої є завданням цього дослідження.

Джерела з соціальної історії кипчаків поділяються на східні та європейські. До складу східних джерел з історії кипчаків входять китайські, арабські та перські хроніки і географічні трактати, сирійська хроніка Михайла Сирійського та мемуари рабина Петахії Регенсбурзького, вірменські та грузинські хроніки. Свідчення китайської хроніки «Юань-ші» дають змогу дослідити історію кипчаків у Китаї.

Найбільше значення серед східних джерел для нас мають арабоперські джерела. Перша згадка про кипчаків міститься у географічному доробку Ібн Хурдадбег. Завдяки свідченням трактату «Худуд ал-Алам», написаного перською мовою, дослідники мали можливість дізнатися про те, що у Кімацькому каганаті існували автономні політичні утворення, зокрема володіння кипчаків. Важливим джерелом є свідчення «Словника тюркської мови», написаного арабською мовою Махмудом ал-Кашгарі. У ньому наведені приклади з мови кипчаків, а йсмеків та канглів охарактеризовано як частину кипчаків. Велике значення для реконструкції історії кипчаків в XI ст. має свідчення трактату «Природа тварин» Тахіра ал-Марвазі, котрий оповідав про переселення племен кун, кай та шари. Ібн ал-Асір залишив чимало даних про кипчаків. Він досить добре описав воєнні дії кипчаків на Південному Кавказі. Завдяки арабським хронікам та трактатам нам відома інформація з ранньої історії кипчаків, стосовно мови та етнімії кипчаків, а також про участь кипчаків у війнах грузинів.

Важливими для нас є свідчення сирійських, вірменських та єврейських джерел. Свідчення Михайла Сирійського з історії кипчаків фрагментарні. Що стосується мемуарів рабина з Регенсбурга Рабі Петахії, то вони описують соціальні практики, побут та раціон харчування кочівників. Вірменські хроністи відобразили основні етапи історії кипчаків. Маттеос Урхаеці відзначив участь кипчаків у битві при Дідгорі у 1122 р., а також стисло описав період кипчацької експансії. Хроністи Вардан, Кіракос Гандзакеці та Себастаці відзначили тільки вторгнення кипчаків у Південний Кавказ в 1223 р.

Грузинські хроністи набагато уважніше ставились до кипчацької проблематики, зважаючи на те, яку роль відіграли кипчаки у грузинській історії. У «Житті царя царів Давида» вказано, що ініціатива запрошення кипчаків та одруження на кипчацькій хатун належала грузинському царю. Відзначено, що кипчаки поділялись на роди, на Південному Кавказі існувало два племінних

⁴⁴ Özel H. Kıpçak uruk ve boyları üzerine bir inceleme // Yüksek lisans tezi. – İzmir, 2017. – 170 S.

союзи, які були союзниками грузинів. В «Історії та схваленні вінценосців» зазначено, що кипчацькі найманці і за правління цариці Тамар воювали у складі військ Грузії, а також згадано про нових та колишніх кипчаків.

Європейські джерела складаються зі слов'янських літописів, візантійських хронік, латиномовних хронік, мемуарів старофранцузькою мовою. Основними літописами, завдяки яким ми можемо скласти уявлення про історію кипчаків, є «Повість минулих літ» Нестора, Іпатіївський, Лаврентіївський, Новгородський перший літописи. Так, завдяки свідченням слов'янських літописів ми знаємо про набіги кипчаків на Русь, факти їх найманства у військах сусідів, а також там описана етнічна номенклатура населення Дашт-і Кипчак.

Для дослідження історії кипчаків на Балканах важливими є свідчення візантійських хронік. Михайло Атталіота зафіксував перший факт найманства кипчаків у військо ромеїв Анна Комніна відобразила участь кипчаків у печенізько-візантійській війні. Іоанн Кіннам описав участь кипчацьких найманців у війнах Комнінів, а також кипчацькі напади на візантійські землі. Нікіта Хоніат оповідав про участь кипчаків у війнах між болгарами та ромеями, а також про латинсько-болгарську війну у 1205 р. Нікіфор Григора залишив цікаві дані про розселення кипчаків у Нікейській імперії.

Найбільшою групою джерел з історії кипчаків є латиномовні хроніки. Важливим є відзначення різності стереотипів поведінки кипчаків та угорців. Окрім того, згадується постать хана Котяна. Рогерій вважав, що цей хан цілком щиро прийняв християнство, а багато чуток, які поширювали недоброзичливіці кипчаків, він спростовував. Хроніст також відзначив кордони Куманської єпископії. Шимон Кезаї оповідав про похід кипчаків на Угорщину наприкінці XI ст. В «Ілюстрованій хроніці» є не тільки згадка про цей похід, а й зображення кипчацького одягу та інформація про кипчацьких коханок Ласло Куна. В угорському хронікальному зведенні XIV ст. згадано про битву під Перемишлем. Стисло згадано про битву з кипчаками на озері Ход. У Дубницькій хроніці згадано практично те ж, але у ній немає зображень.

Важливими даними з історії кипчаків є мемуари, написані старофранцузькою мовою. Робер де Кларі описав побут кипчаків та їхній спосіб ведення бою. Жофруа де Віллардуен більш розлого подав зіткнення лагинян з кипчаками під Адріаноподем та Фесалоніками. Жан де Жуанвіль у життєписі Людовика Святого розповідав поховальний обряд та релігійні практики кипчаків. Завдяки латинським та старофранцузьким джерелам відомі дані стосовно набігів кипчаків на Угорщину, є свідчення про побут та військову справу кипчаків, що є складовою їхньої соціальної історії.

Розділ 2. «Методологічні основи дослідження». Неможливість застосування щодо кочівників Євразійського степу соціальної термінології, характерної для західноєвропейського феодалізму, змусила автора

відмовитися від формаційного підходу. При вивченні історії тюркомовних та монгололомовних кочівників необхідно застосовувати цивілізаційний підхід. Це дає змогу максимально врахувати місцеві особливості. Зокрема, це кочовий спосіб виробництва та номадна державність. Унизу соціальної ієрархії перебували землероби у степах. Статус кочівників визначався можливістю кочувати. Як тільки збіднілі кочівники (які внаслідок майнового стану вели напівосіле життя) мали змогу розбагатіти, вони знову переходили до кочування. Осідання розглядалось як небажана альтернатива.

Враховуючи стан наукової розробки проблеми, особливості джерельної бази, поставлену мету та завдання, використана відповідна методологія дослідження, яка включає певні принципи та методи, які мають забезпечити всебічне розкриття предмета цього дослідження. Згідно з розробками провідних номадологів видається доцільною класифікація ханств кипчаків як вождівств. Щодо їхньої політичної структури є слушним термін «конфедерація племен».

Традиційний для радянської історіографії етнонім «половці» автором не використовується, а замість нього вживається етнонім «кипчаки». Етнонім «половці» вживався давньоруськими книжниками. Він не має тюркських аналогів і, швидше за все, є конструктом літописців Русі. Етнікон (етнонім, яким називали певний етнос сусіди) «кумани» характерний для західноєвропейської історичної традиції. Він не дістав поширення у східних джерелах. Натомість етнікон «кипчак» був етнонімом тюркського походження, який згодом став і самоназвою багатьох різноманітних етнічних груп. При цьому необхідно зауважити, що етнікони «шари» та «куни» неможливо чітко отождивити з якимись іншими етнічними реаліями. Шари – не половці, а куни – не кумани. Етнікон «куман» стосується тільки одного з племен кипчаків. «Шари» та «куни» – це лише два етнікони на позначення багатьох племен, які брали участь в експансії кипчаків. При цьому змістове наповнення етнікона «кипчак» у IX – X ст. та в XI – XIII ст. суттєво відрізнялось. Необхідно переглянути систему дефініцій, яка існувала досі. Зокрема, термін «Закавказзя» замінено на термін «Південний Кавказ», «південноруські степи» – на «західноєвразійські степи», «Середня Азія» – на «Центральна Азія», «візантійці» – на «ромей». Таким чином, ми відійшли від усталеної в радянській та російській історичній науці термінології і замінили низку дефініцій більш універсальними. Попри те що термін «ханство» в дослідженні використовується, вважаємо більш правильним використовувати терміни «вождівство» або «конфедерація племен» як більш відповідні реаліям домонгольської доби серед тюрків західноєвразійських степів. Необхідно відмовитися від терміна «балбал» щодо кам'яних антропоморфних статуї як застарілого. Більш адекватним терміном є «половецька баба» чи просто «баба» як усталений термін для позначення кам'яної антропоморфної статуї.

Що стосується терміна «кордон», то ми, звісно, вживаємо його не в сучасному розумінні. Як альтернативу терміну «кордон» щодо кипчаків краще вживати терміни «межа» та «фронтір». Для перекладу терміна «фронтір» можна використати терміни «кордон» чи «прикордоння».

Студія має комплексний та міждисциплінарний характер. Її концептуальні підвалини ґрунтуються на основах таких традиційних наук, як історія, археологія, етнографія, історіографія, джерелознавство, історія держави та права. Відбір груп методів та алгоритмів розробки пластів історичних даних здійснювався у площині основоположних законів діалектики як універсальних категоріальних систем, що пояснюють просторові та часові форми існування історичних об'єктів, уособлених у соціальних структурах та структурах повсякденного життя.

Методологічну основу дослідження становлять принципи історизму, науковості та об'єктивності, що використовувалися для дослідження та реконструкції етнічної та соціальної історії кипчаків. Використання зазначених принципів дало змогу простежити спільність менталітету, соціальних структур та структур повсякденності в західноєвразійському степу. Саме комплексний підхід становить ту основу, на якій побудована робота. Свідчення наративних джерел поєднуються з даними археологічних розкопок.

Принцип об'єктивності передбачає неупередженість, незалежність від світоглядних та суспільно-політичних орієнтацій, уникнення недостовірної інформації. Він був ефективним у дослідженні соціального розвитку кипчаків, а також дав змогу визначити предмет дослідження, його місце серед інших проблем. Дашт-і Кипчак розглядався в сукупності усього комплексу етнічних, суспільно-політичних та соціально-економічних змін, що відбувалися в окреслених хронологічних межах. Принцип систематичності орієнтував на розкриття цілісності об'єкта і на вияв багатогранних зв'язків, забезпечував вивчення історичних процесів та їхніх складових як єдиного цілого, як системи, що дало змогу комплексно дослідити особливості розвитку кипчацького суспільства, розглянути соціальну історію кипчаків як цілісність, що складається з багатьох елементів (політичних, етнічних, економічних, соціальних, правових), у їхній сукупності та взаємозв'язку. Відповідно до цього підходу об'єкт дослідження виступає компонентом системи вищого порядку – багатофункціональної системи, складової державотворення тюркських народів Євразії та етнічної взаємодії в західноєвразійських степах.

Широко використовувався принцип світоглядного плюралізму, цінність якого полягає в тому, що на його основі можливо не лише врахувати суперечливі погляди на одне і те ж саме явище в історичному процесі, а й сформулювати різні уявлення про їхнє походження, суть та перспективу. Спираючись на цей принцип, автор аналізував погляди хроністів, мандрівників та істориків стосовно етнічної та соціальної історії кипчаків.

Під час дослідження також використовувались новітні здобутки суміжних дисциплін: археології, антропології, етнографії, літературознавства, історіографії, лінгвістики, соціології. Зокрема, питання етнічності неможливо розглядати окремо від лінгвістики та антропології населення. При реконструкції уявлень про потойбічний світ, окрім даних наративних джерел, необхідно використовувати й дані археології, щоб перевірити правдивість свідчень хроністів.

У дисертації були впроваджені як загальнонаукові методи, так і методи гуманітарних досліджень. Так комплексний міждисциплінарний підхід, використаний у дисертаційному дослідженні, потребував застосування методу кореляційного аналізу, який дав змогу з'ясувати, як співвідносяться події, відображені в наративних джерелах, з результатами археологічних, антропологічних, лінгвістичних досліджень. Це, у свою чергу, дало змогу більш всебічно показати ті історичні процеси. Це, наприклад, асиміляція кипчаків у країнах християнського світу (Угорщині, Болгарії, Візантійській імперії, Грузії). Особливо чітко простежується християнізація кипчаків в Угорщині. Писемні джерела корелюють з даними археології. Так, перехід до християнської поховальної обрядовості узгоджується з розкладом родо-племінного ладу та заміною тюркських імен на християнські, які відображені у джерелах.

Насамперед варто виокремити історико-критичний метод. Застосування цього методу потребує критичного підходу до джерел, що дає змогу звести їхні свідчення до загальних гіпотез і тим самим виокремити з них факти. Методи внутрішньої та зовнішньої критики джерел знайшли свій вираз у тому, що у дослідженні критично проаналізовано вживання певних етніконів у певних історичних традиціях. Відзначено, які етніміми були самоназвами (наприклад кипчак, куман), а які були зовнішніми (половці, фальбен, паліді).

Відтворення об'єкта дослідження у спектрі закономірних історичних зв'язків та відносин здійснювалося завдяки загальнонауковому логічному методу. Його складовими є аналіз (всебічне вивчення об'єкта) та синтез (поєднання частин у єдину систему). На основі синтезу системи фактів проаналізовано змістові характеристики соціальної історії кипчаків.

При написанні дисертаційного дослідження автор використав проблемно-хронологічний методи та метод історичної реконструкції, що дало змогу дослідити події IX – XIII ст. у динаміці та часовій послідовності. Завдяки використанню проблемно-хронологічного методу автором був розглянутий розвиток поліоркетики у кипчаків, а також питання найманства у кипчаків.

Методом синхронізації досліджувалися процеси, які відбувались у кипчакському суспільстві. Так було проаналізовано синхронні процеси християнізації в Угорщині, Болгарії, Візантійській імперії та Грузії. У православних країнах асиміляція кипчаків проходила швидше і простіше, ніж у

католицькій Угорщині. Православне духовенство більш поблажливо ставилось до пережитків традиційних вірувань ніж католицький клір. Також розглядались процеси адаптації кипчаків на Близькому Сході, в Індії та Китаї. Відзначено, що при цьому кипчаки на деякий час склали військову верхівку у цих країнах. Методом синхронізації також порівняно особливості озброєння у східній та західній частині Дашт-і Кипчак.

Історико-порівняльний метод, що є одним з основних загальноісторичних методів, дав змогу з'ясувати сутність явищ, що вивчалися, за схожістю та відмінністю притаманних їм ознак, а відтак – зробити відповідні узагальнення. Завдяки цьому методу показано причини, наслідки та закономірності історичного процесу. Завдяки застосуванню історично-порівняльного методу порівняні кипчацьке суспільство з іншими кочівниками та процеси акультурації й асиміляції у соціумах з осілим населенням у різних країнах (приклад кипчаків в Угорщині порівняно з досвідом християнізації кипчаків у православних країнах). Разом із тим, використані приклади з історії християнізації печенігів в Угорщині та ісламізації кочівників Улусу Джучі (Золотої Орди). Неможливо тільки на одному кипчацькому ґрунті зробити якісь глобальні висновки. Для цього необхідно навести дані про аналогічні явища та структури в інших тюркських кочових племенах. Так, простежено питання седентаризації у кипчаків та в інших кочових племен.

Використовуючи метод історичної реконструкції можна відтворити систему правових норм, що існували в кочовому соціумі, реконструювати картину світу, характерну для середньовічних кипчаків. Важливим є аспект, пов'язаний з історичною пам'яттю. Також метод історичної реконструкції дав нам можливість реконструювати етнічну, політичну та демографічні мапи Дашт-і Кипчак.

При дослідженні соціальної історії кипчаків перспективним є використання компаративного методу. Тому соціальна історія кипчаків буде нами реконструйована за матеріалами інших кочових соціумів, що існували в західноєвразійських степах. Це важливо для відтворення картини звичаїв, що існували в кипчаків. При реконструкції вірувань кипчаків необхідно використовувати етнографічні матеріали, взяті в тюрків, які досі залишаються вірними своїм автохтонним віруванням (алтайці, якути, кумандинці).

У розділі 3. «Етнічні структури Дашт-і Кипчак» проаналізовано етнічну історію та етнімію кипчаків, а також демографічну мапу Дашт-і Кипчак.

Дослідник пояснює змістове наповнення етніміїв «кипчак» та «кімак» у різні століття. «Кипчак» та «куман» – це соціоніми, що позначали кочівників. У історіографії поширені гіпотези про тюркську або протомонгольську належність кімаків. На думку автора, етнімі «кімак» – це радше політонім, який позначав належність племен до Кімацького каганату. Неможливо різко

відмежувати кипчаків та кімаків. Відносини між ними не були конфронтацією, а змістове наповнення етнонімів «кімак» та «кипчак» було у різний період практично тотожним, змінювалась тільки етнічна назва. Етнікон «кипчак» позначав язичників тюрків центральноазійських степів. Експансія кипчаків була не чим іншим, як експансією колишніх племен Кімацького каганату.

Помітною рисою кипчацьких вождівств Східної Європи була велика розпорошеність. Після смерті Боняка у Північно-Західному Надчорномор'ї замість одного утворилося чотири ханства. Найбільш західне очолювалось племенем кунун, і до нього належав рід Боняка та Бортца. У цьому ж регіоні кочували племена бададж та орунгут. З плином часом провідне становище зайняло плем'я дурут, яке мігрувало до Північно-Західного Надчорномор'я з Донщини. Найбільш складну структуру на Нижній Наддніпрянщині мало вождівство «лукоморських кипчаків». Провідним племенем у вождівстві були етебичі. У його склад входило кілька родів. У цьому вождівстві з часом змінився правлячий клан. Замість кланів Тугоркана та Алтунопи до влади прийшов клан Урусоби. У Наддніпрянщині провідна роль належала племені бурдж-огли. У Донецькій конфедерації кипчаків (використана назва «Донецька», тому що ставки цих кипчаків знаходились у басейні річки Сіверський Донець) плем'я кай було замінено племенем токсоба. Вервичну систему передачі влади замінено спадкуванням влади від батька до сина. Донецька конфедерація була найбільшим квазіімперським об'єднанням у східноєвропейських степах. Проте його родоплемінна структура невідома через фрагментарність свідчень джерел. Землі вождівства йємеків та ольберліків розташовувались між сибірською тайгою та Сирдар'єю і Балхашем, та від Уралу до р. Іртиш. Кангли кочували у Надураллі та Надараллі.

Відзначено, що племена на крайньому заході Дашт-і Кипчак не могли зібрати військо більше ніж кілька тисяч воїнів, а загальна кількість їхнього населення не перевищувала кількох десятків тисяч населення. Подібна картина спостерігалась у Наддніпрянщині та Криму. Квазіімперська Донецька конфедерація могла зібрати військо у кілька десятків тисяч вояків і нараховувала до 150–200 тис. осіб загалом. Подібна ситуація спостерігалась у надаральських та східнокипчацьких степах серед канглів та йємеків, які були союзами племен. Середнього арифметичного для розмірів об'єднань кочівників не існує взагалі. Різні вождівства нараховували різну кількість воїнів та населення. Реконструювати їхню чисельність можливо лише гіпотетично.

Розділ 4. «Акультурація та асиміляція кипчаків». Формування мамлюцького корпусу з тюрків врешті-решт призвело до переходу влади до командувачів мамлюцьких підрозділів. Тільки найбільш обдаровані кипчаки очолювали державу. Різні тюркські гулями, які змогли досягнути значних посад, претендували на владу. Тільки сильні султани, такі як-от Бейбарс, Калавун та ан-Насір Мухаммед, могли правити країною тривалий час та

вибудовувати вертикаль влади. Слабкістю мамлюцького султанату було те, що у ньому було багато амбіційних емірів, котрі мали сили для того, щоб взяти владу у свої руки. У різні часи окремі еміри піднімали бунти проти центральної влади, щоб здобути незалежність від центру, або самі брали участь у боротьбі за трон султана.

Делійський султанат, подібно до султанату мамлюків у Єгипті, був державою, у якій владу мали тюркські раби. Кипчакам довелось конкурувати за владу з іншими етнічними групами. Найзапеклішою була ворожнеча з халаджами, а також тривалим було протистояння з карлуками на землях Сінду та Пенджабу. Як і в мамлюцькому султанаті Єгипту, панівна верхівка розмовляла тюркською мовою і на чолі держави протягом 1211–1290 рр. перебували кипчацькі аристократи з клану ольберлік племені йемек. Найсильнішими правителями були Шамс ад-Дін Ільтутмиш та Гійас ад-Дін Балбан (Улуг-хан Аджам). Так само як у мамлюцькому султанаті в Єгипті, у Делійському султанаті була сильна влада тюркської аристократії, вплив якої султани намагались обмежити, наближаючи до себе вихідців з інших етнічних груп та своїх родичів.

Подібно кипчакам в інших державах, кипчаки у Китаї вийшли на провідні позиції завдяки воєнним перемогам. Велику роль у становленні кипчацької гвардії відіграв кипчак Тутуха з правлячої династії східних кипчаків. Нашадки Тутухи мали значний вплив при дворі імператорів династії Юань. Іль-Тимур став могутнім мажордомом при слабких імператорах. Кангли також займали високі посади при дворі імператорів династії Юань.

Християнізація кипчаків у XIII–XIV ст. в Угорщині не означала їхньої автоматичної асиміляції угорцями. Деякі кипчаки прийняли християнство формально та продовжували дотримуватись традиційних поховальних практик. Кипчаки відрізнялись від угорців зачісками, одягом та звичаями. Власне проти цих структур повсякденності почала наступ католицька церква. Асиміляція кипчаків пришвидшилась у XV ст., коли у них зникла традиційна кланово-племінна соціальна організація, а кипчацька аристократія почала асоціювати себе з угорською аристократією.

Відмінністю кавказького варіанта інтеграції кипчаків до сусідніх суспільств були їхня нечисленність і непристосованість до місцевих умов. Тільки цар Давид Будівник був досить лояльним до кочівників, щоб вони зайняли певне місце в соціальній ієрархії Грузії.

Цього не можна сказати про кипчаків у Болгарії, які були традиційно пов'язані зі степом та його мешканцями. Болгарам вдавалось залагоджувати суперечності з кипчаками масовим включенням кочівницької аристократії та воїнів до болгарського соціуму. Церква закривала очі на синкретизм вірувань кипчаків. Ромеї ж були налаштовані не так поблажливо і при спілкуванні часто виявляли зверхність щодо кочівників.

У розділі 5. «Військова справа у кипчаків» розглянуто військове мистецтво та озброєння кипчаків. Також згадано про розвиток поліоркетики та про кипчаків-найманців. Війна була важливою частиною соціальної історії кипчаків, адже кипчаки часто ходили в походи на сусідів. Без бойових дій складно уявити повсякденне життя кипчаків.

На війні кипчаки використовували традиційні кочівницькі маневри – удаваний відступ та обхід супротивника з флангів. У степу на ворога влаштовували облаву переважаючими силами. У разі нападу ворога кипчаки захищались у таборі з возів.

Комплекс озброєння кипчаків був типово кочівницьким. Найпоширенішими типами захисного спорядження були сфероконічні шоломи та кольчуги. На озброєнні були ламелярні панцирі. Але кольчуги та панцирі використовували тільки знатні кипчаки. Незаможні кочівники використовували обладунки зі шкіри тварин. Найпоширенішою зброєю були лук, стріли та шабля. Меч та спис були зброєю знаті. Спостерігались і регіональні відмінності. Комплекс озброєння східних (центральноазійських) кипчаків, у порівнянні зі східноєвропейськими кипчаками, був зорієнтованим на протистояння легкоозброєним вершникам, тоді як у Східній Європі кипчаки були вимушені протистояти латній кінноті угорців, ромеїв, русинів та волзьких болгар. Східноєвропейські кипчаки запозичували типи озброєння та захисного спорядження, характерного для Східної Європи та Кавказу.

Певні навички облоги поселень кипчаки таки мали. При перших вторгненнях кипчаки не ставили собі за мету здобуття міст, а просто здобути полонених з місцевих селян. До того ж у разі тривалої облоги виникала можливість того, що ворог ударить їм у тил. Зазвичай кипчаки намагалися здобути місто, виснаживши сили захисників міст та фортець, позбавивши їх води та продовольства.

Контингенти воїнів кипчаків широко використовувались у війнах правителів за кордонами степів. Найчастіше кипчаки згадувалися при описі усобиць між Рюриковичами у XII ст. Репутація кипчаків як воїнів була настільки високою, що їх наймали чеські королі та кайзери Священної Римської імперії. Віддаючи належне високим бойовим якостям кипчацької легкої кінноти, їх на військову службу наймали грузинські Багратиди. Кипчаків як воїнів наймали й болгари. Взаємовідносини між кипчаками та болгарами можна охарактеризувати як союзницькі. Кипчаки брали участь майже в усіх воєнних кампаніях Асенідів. Деяка частина кипчаків перебувала на службі у Візантійської імперії. Кипчацька кіннота використовувалась ромеями як допоміжні загони під час зіткнень з хрестоносцями, турками та болгарами. Деякі кипчаки за військову службу отримували пронії (земельні наділи). Угорці використовували кипчаків як допоміжні сили легкої кінноти, яка здійснювала напади на чеські та австрійські землі. Масово залучали кипчаків у склад

своїх військ хорезмшахи. На Близькому Сході та в Азербайджані гулями з кипчаків займали високі посади. Допоміжні загони з канглів використовувались правителями держав Караханідів, Каракитаїв та керейтів.

У розділі 6. «Людина та соціум у Дашт-і Кипчак» розглянуто родинно-шлюбні та правові норми, а також історичну пам'ять у кипчаків.

Шлюби у кипчаків мали риси, типові для свого цивілізаційного простору та часу. Шлюби укладалися членами родів при взаємній згоді сторін. Вони являли собою швидше альянс двох родів. Шлюб передбачав сплату калиму родичами нареченого за наречену. Передбачались також випадки розірвання шлюбу, спадкування майна, виконання звичаю левірату. Родини простих кипчаків були нуклеарними (невеликими), а родини аристократів – розширеними та великими.

Кипчацький соціум IX–XIII ст. можна вважати типово кочівницьким. Вожді кипчаків не були феодалами на зразок європейців, проте вже мали великі статки, й соціальна диференціація у кипчаків зайшла досить далеко. Основу соціальної ієрархії становили племена, а також харизматичні клани. Опорою влади вождів конфедерацій та правителів племен були беки. До дружин беків входили ери – прості вільні кочівники, які мали зброю.

Юридичні норми існували у кочових суспільствах у формах звичаєвого права. У кипчаків, як і в печенігів, волзьких булгар-язичників та огузів, не було писаного законодавства. Домовленості та заборони існували в усній формі. Заборони у кипчаків були різними і покарання за порушення соціальних норм було різним. Смертною карою карались порушення субординації та зрада. Забороненими були гомосексуалізм та подружня зрада. Смертю карались порушення магічних заборон. Злочини, що стосувались майна та викрадення нареченої, зазвичай каралися штрафом.

Деякі кипчаки мали бути письменними. Це були головним чином аристократи. Кипчаки передавали інформацію усно, у вигляді пісень та переказів. Власне у цій формі і збереглась їхня історична пам'ять.

Розділ 7. «Структури повсякденності». Панівні в степах етнічні групи кочували та займалися скотарством, перекочуюючи з місця на місце. Землеробство та осілість розглядались ними як небажана альтернатива. Показником соціального статусу була можливість швидко кочувати. Головним багатством були стада худоби, помешканням – повстяні юрти на колесах, розвагою – полювання. Кочівники мали усталені маршрути кочування, порушення яких загрожувало війною.

Міста східноєвропейських кипчаків були зафіксовані здебільшого на території Донщини. Найвідомішими з них були Шарукань, Сугров та Балин. Окрім того, осіле населення у цьому регіоні існувало ще з часів Хозарського каганату. В огузів такий район осілості існував на нижній та середній течії Сирдар'ї, а також у районі Каратау. Ті ж самі центри були характерні для східних кипчаків та канглів, які зайняли місце огузів у степах. Фактично міста

кипчаків виникли на місці колишніх центрів стаціонарних поселень. Населення міст східних кипчаків походило з огузів та мусульман, а міста донецьких кипчаків були населені здебільшого донськими аланами та полоненими русами.

Помешкання кипчаків були типовими для своєї доби і розподілялися на кілька типів. Найтиповіші для кочівників кипчацькі «вежі» являли собою кибитки. Це типові кочівницькі юрти тюркського типу на підводах, які були також характерні і для більш ранніх кочівників (булгар, угорців, огузів, печенігів). Стаціонарні будівлі у вигляді зрубів були властиві залежному населенню з полонених русинів та залежних алан.

Кипчацькі ремісники самостійно виготовляли тільки речі, необхідні для побуту (одяг, взуття, знаряддя праці, зброя). Деякі ремісничі професії були суто жіночими або ж суто чоловічими. Жінки виготовляли одяг, чоловіки ж були теслями та ковалями. Престижні товари кипчаки купували у сусідів. Зазвичай це був одяг із коштовних тканин, ювелірні вироби та зброя.

У розділі 8. «Релігія в кипчаків» проаналізовано роль релігії у кипчацькому соціумі.

Традиційні вірування кипчаків були складною комбінацією анімізму, шаманізму та культу предків. Сили природи знаходили втілення в образах богів та тварин. Кипчаки також шанували небесні об'єкти. Шанувались ліси, гори, небо. Кипчацький пантеон фактично не відрізнявся від давньотюркського. Тюркські традиційні вірування були динамічною системою вірувань.

Межі поширення «баб» (кипчацьких антропоморфних кам'яних статуй) загалом збігалися з кордонами степу, але іноді «баби» розташовувались і поза степом. Кам'яні антропоморфні статуї були привілеєм знаті, котра зображувала на них своїх героїзованих предків. Припинення спорудження «половецьких баб» було пов'язане не з монгольським завоюванням, а з поширенням серед кочівників ісламу. «Баби» дають уявлення про ідеологію кипчаків та про їхні поховальні практики. У кипчаків існував культ предків. Кипчацькі антропоморфні статуї були місцем святилищ.

У кипчаків, як прибічників традиційних вірувань, велику роль відігравали тотеми. Тотеми, як правило, були у вигляді тварин, переважно хижих. Популярними серед кипчаків були імена пов'язані з тваринами родин псових та котячих. Особливою повагою користувалися вовк та собака. Деякі менше були поширені імена, пов'язані з худобою та польовими тваринами.

Іслам до моменту утворення Улусу Джучі вже мав у степах тривалу історію. Ця релігія була поширена у деяких регіонах при кипчаках, але остаточно її перемога у степах відбулася вже наприкінці існування Улусу Джучі. Іслам у XIII–XIV ст., поширюючись просторами західноєвразійських степів, увібрав у себе деякі елементи місцевих вірувань. Він пристосовувався до місцевих умов та набував синкретичної форми. Перемогу ісламу обумовила

діяльність суфіїв, які терпимо ставились до деяких пережитків язичництва. Католики мали вдалий досвід з Куманською єпископією, але у Золотій Орді зазнали поразки внаслідок тяжіння до стаціонарних поселень, громіздкої церковної організації та догматизму.

Іудаїзм не дістав поширення у кипчаків, оскільки був релігією населення міст. Караїмічний іудаїзм сповідували не кипчаки, а булгари у Криму. Результати християнізації несторіанами кочівників були нестійкими та поверховими. Вірмено-кипчацька та караїмські мови були мовами, якими розмовляли вірмени та євреї, які перейшли на них задля зручності в торгівлі. Вірмено-кипчаки та караїми не були кипчаками за походженням.

Варто зауважити, що маніхейство та буддизм не набули поширення безпосередньо серед кипчаків. Маніхейство було поширене у Кімацькому каганаті та у сеяньто. Воно існувало у синкретичній формі та поєднувалося з традиційними віруваннями. Буддизм же набув поширення серед уйгурів і нетривалий час був присутній у Дашт-і Кипчак за золотоординської доби.

ВИСНОВКИ

Внаслідок проведення дисертаційного дослідження нами були отримані такі результати.

До сьогодні не існувало дослідження, яке б цілісно реконструювало кипчацький соціум. У дослідженні кипчацької історії визначено кілька етапів. Так, для історіографії кінця XVIII – початку XX ст. була характерна увага насамперед до воєнної історії кипчаків, а також до кипчацьких етніконів. Дослідники здебільшого керувались позитивістським підходом і сприймали інформацію джерел без належної критики. Найвидатнішою подією цього етапу була книга Й. Маркварта, присвячена етнічній історії кипчаків. Наступний етап, який обмежувався періодом 1914 – 1991 рр., характеризувався більшою увагою до соціальної історії. На теренах СРСР дослідники підходили до вивчення історії кипчаків з точки зору марксистської ідеології. Великий внесок у дослідження соціальної історії кипчаків зробили С. Плетньова та Г. Федоров-Давидов, розробивши класифікацію зброї, захисного спорядження, побутових речей. Також був складений зведений каталог кипчацьких кам'яних статуй. Поза теренами СРСР науковці загалом розглядали історію кипчаків у контексті історії свого регіону. Це було характерно для угорської, румунської та болгарської історіографії. П. Голден та О. Прицак, присвячували свої статті здебільшого аспектам етнічної історії. На відміну від попереднього періоду, дослідники почали приділяти увагу соціально-економічним чинникам та цікавитися соціальною історією. Кінець XX – початок XXI ст. позначилися бурхливим розвитком куманології. У плані досягнень цього періоду необхідно зауважити, що деякими дослідниками були

підведені підсумки історіографії історії кипчаків від самого початку розвитку історії куманології до сьогодення. Водночас дослідники дедалі більше зосереджували увагу на галузевих аспектах (зброя, кераміка, предмети побуту, поховальний обряд, кипчацькі кам'яні статуї), що пов'язано з розвитком археологічних досліджень з історії кипчаків. Натомість ситуація з вивченням історії кипчаків за даними нарративних джерел істотно не змінилась. Угорські дослідники, як і їхні казахські, українські, російські, болгарські, сербські колеги, так само продовжують розглядати історію кипчаків у контексті лише своєї країни чи регіону. Це зазвичай пов'язано з мовним бар'єром. Винятком із цього правила є праці С. Ковач і В. Спінея, проте їх небагато. П. Голден продовжив розглядати проблемні питання етнічної історії кипчаків, однак на новому етапі він вивчав і проблеми соціальної історії (зокрема, суспільний лад та релігію кипчаків).

Під час написання наукової праці нами залучено до дослідження значну кількість джерел (понад 100 найменувань). Переважна більшість із них є перекладеними на російську та англійську мови, проте нами була опрацьована й низка латинських джерел. Важливо зауважити, що джерела з історії кипчаків походять з різних цивілізаційних просторів, таких, наприклад, як Захід та Китай. Загалом під час дослідження були опрацьовані матеріали китайських, тюркських, перських, арабських, вірменських, сирійських, грузинських, єврейських, східнослов'янських, грекомовних візантійських, сербських, латинськомовних європейських, старофранцузьких та давньонордичних джерел.

Під час проведення дослідження була запропонована авторська схема локалізації кипчацьких вождівств та їхнього етнічного складу. Наприкінці XI ст. в західноєвразійських степах сформувалось кілька конфедерацій кипчаків – дунайські, лукоморські, придніпровські, донецькі (донецько-донські) кипчаки, кангли, йебеки. Внаслідок бурхливих подій початку XII ст. дунайське вождівство розпалось на декілька племен (кунун, урунгут, бададж). Від походів русинів суттєво постраждали й лукоморські кипчаки, які, як і дунайці, були аморфною конфедерацією племен та кланів (арслан-оба, алтун-оба, урус-оба, джангар). Вождівство придніпровських кипчаків також розпалось на низку племен, що конкурували між собою. Найзахідніше розташовувались іт-огли, а найсильнішим племенем були бурдж-огли. Улаш-огли перебували в залежності від бурдж-огли, як і куч-оба. Донецькі кипчаки виявились менш вразливими щодо цього, оскільки могли відступити до кордонів Волзької Булгарії та гір Кавказу. Північнокавказькі степи були одним із їхніх володінь, як і володіння ельтукове. Степи Північно-Східного Кавказу належали дербентським кипчакам, етнічна структура яких поки що не піддається реконструкції. Що ж до самих донецьких кипчаків, то до їхнього складу входили племена токсоба, ельтукове, таргіл-оба, дурут, тарев. Суперництво між токсоба та дурут у XII ст. зумовило переселення дурут на захід, у район Дністровсько-Бузького межиріччя. Токсоба були правлячим племенем Донецької конфедерації

кипчаків, з нього походив клан Шаруканідів. Між донецькими кипчаками та канглами кочували племена джертан (чертан) та елан (ілончук). Точно вказати, у склад якої конфедерації вони входили, проблемно. Кангли кочували в Урало-Аральському регіоні, а на схід від них простягались володіння східних кипчаків, які були відомі в арабських та перських джерелах під загальною назвою «ймеки». У цю конфедерацію мало входити кілька племен східних кипчаків.

Варто зауважити, що етнонім «кипчак» первісно був екзоетнонімом, який використовували тогуз-огузи для позначення своїх сусідів. Із плином часу він перетворився з етноніма, що позначав одне з племен Кімацького каганату, на самоназву конгломерату племен різноманітного походження в західноєвразійських степах. Етнонім «кипчак» використовувався для позначення цього конгломерату грузинами, персами, арабами.

Формування кипчацьких общин за межами Дашт-і Кипчак було тісно пов'язане з монгольськими завоюваннями. Монголи на мусульманських невільничих ринках продали багатьох кипчаків. Це зумовило різке збільшення гулямів у Єгипті, правителі якого побоювались монгольського вторгнення й прагнули сформувати мамлюцьку гвардію з тюрків. У війську Аййубідів з тюрків були не тільки кипчаки, проте саме з кипчаків походили найхаризматичніші особистості – Куруз, Бейбарс, Калавун. Завдяки існуванню такого інституту, як мамлюцька гвардія, кипчаки та інші тюрки виявились відокремленими від арабів та не асимілювались з ними. Вони прийшли до влади і правили Близьким Сходом з 50-х років XIII ст. до 1382 р.

У Китаї доби Великої Монгольської імперії та імперії Юань ситуація дещо відрізнялась. Кипчаки, карлуки, хорезмійці, алани належали до стану семужень, військового прошарку, який був нижчим від монголів, проте вищим стосовно чжурчженів та північних китайців. За часів правління Хубілая і Темура кипчаки змогли підвищити свій соціальний статус. Імператори династії Юань були змушені зробити ставку на семужень. Серед кипчаків значних успіхів досягнув Тутуха, який багато разів ходив у переможні походи. У XIV ст. нащадки Тутухи мали високий статус в імперії Юань. Кипчаки та кангли у 20 – 30-х рр. цього століття фактично стояли на чолі Китаю.

У Делійській султанат кипчаки почали потрапляти ще до монгольських завоювань. Потрапити в рабство вони могли внаслідок хорезмійсько-кипчацьких війн. Як і в Єгипті, кипчаки увійшли до складу мамлюцької гвардії. Це дало змогу їм, як і іншим тюркам в Індії, узурпувати владу, оскільки вони стояли на чолі військ. Кипчаки тривалий час могли утримувати владу в Делі і завдяки харизмі своїх вождів Шамс ад-Діна Ільгутмиша та Гійас ад-Діна Балбана (Улуг-хана Аджама). Існування привілейованих груп населення (гвардій воїнів), які перебували на військовій службі, що в мусульманському світі, що в Китаї епохи династії Юань, дало змогу кипчакам відокремитись і на деякий час захопити владу.

Таких інституцій не існувало у християнському світі. Щоб поступити на службу, кочівникам необхідно було прийняти християнство. Попри те що кипчаки дали Другому Болгарському царству правлячих династії – Тертеридів, Шишманідів, знать складалась не лише з них. Інтеграція відбувалась протягом кількох поколінь. Перше покоління, як правило, зберігало свої звичаї, як-от, наприклад, звичаї левірату та спорудження кам'яних «баб». У Грузії значна маса кочівників перебувала за правління одного тільки царя Давида IV Будівника. Велика кількість кипчаків після його смерті повернулись назад у степи. Ті, хто залишився в Грузії, швидко картвелізувались, облишивши свої попередні звичаї та релігію. Кипчаки прибували і пізніше, проте не відігравали значної ролі в політичному житті Грузії. У Візантії кипчаки були одними з багатьох тюрків на службі.

Що стосується інтеграції кипчаків до Угорщини, то вона була складною. Католицька церква відразу зайняла жорстку позицію щодо деяких звичаїв кипчаків. Окрім того, угорська знать вороже ставилась до перспектив того, що на службі в короля перебуватимуть кипчаки, і бачила в них загрозу своєму привілейованому становищу. У 1279 р. частині кипчаків були нав'язані вимоги, продиктовані угорськими баронами та католицьким кліром. Християнізація кипчаків почала давати результати тільки з 30-х рр. XIV ст., коли католицькі християнські імена вже почали витіснити їхні власні імена. Асиміляція стала успішною в період, коли в кипчаків почала розпадатись родо-племінна організація.

Кипчаки користувались традиційними кочовими прийомами ведення війни – удаванним відступом, заманюванням у засідку, обходом із флангів, дистанційним способом ведення бою. Особливості військ супротивника у Східній Європі зорієнтували кипчаків на розвиток захисного спорядження та зброї для ближнього бою. Навички поліоркетики в кочівників були у початковому стані. Міста вони могли здобути внаслідок несподіваного нападу або блокади.

Структури повсякденності в кипчаків суттєво не відрізнялись від інших кочових соціумів. Кипчаки харчувались кониною та пили кумис. Окрім того, вони вживали в їжу рибу і м'ясо верблюдів, корів та інших тварин. Засобом пересування були верблюди та коні. Кипчаки мешкали в юртах, які можна було перевозити на возах. У теплу пору року вони кочували, а взимку перебували в зимівниках.

Через степові простори у Східній Європі пролягало чотири торговельних шляхи, а через центральноазійські – сім торгових магістралей. Через них кочівники могли торгувати із землеробами і здійснювати обмін продуктів землеробства на продукти скотарства. Кипчацький соціум поділявся на знать та простий народ. Окрім того, існували підкорені кочівники (огузи та печеніги). Більшість кочівників були особисто вільними та озброєними. Кочівницькі соціуми являли собою мілітаризовані

суспільства. Захоплені в полон люди часто ставали рабами і становили челядь при степових аристократах. У самому низу суспільної ієрархії перебували землероби, які жили у стаціонарних поселеннях. Осідання кипчаки, як і інші кочівники, розглядали як небажану альтернативу кочуванню. Кипчацькі володарі мешкали в кочових ставках, а не в містах. Що стосується суспільної організації, то основною її формою вважалося плем'я, а найвищою надплеменною формою була конфедерація племен, на чолі якої стояв харизматичний клан.

Релігійні вірування являли собою конгломерат різних світоглядних уявлень. У кипчаків були наявні риси як шаманізму, так і анімізму. Найбільше кипчаки шанували вовків, собак, левів. У кипчаків був яскраво виражений культ предків, який втілювався у спорудженні та шануванні «половцьких баб». Авраїмічні релігії, поширюючись у Дашт-і Кипчак, набували синкретичного характеру, абсорбуючи в себе риси автохтонної традиції. Замість традиційного кипчацького політеїзму в кипчацьких народів утвердилися культу місцевих мусульманських святих. Перемога ісламу на теренах Дашт-і Кипчак була зумовлена підтримкою з боку держави – Улусу Джучі – та активною місіонерською діяльністю суфіїв та факірів. Християнізація кипчаків на теренах Дашт-і Кипчак була поверховою. Кипчаки дотримувалися своїх поховальних практик, продовжували вшановувати своїх предків у формі кипчацьких кам'яних статуй, проте приймали християнські імена та включали Святу Трійцю у свій пантеон. Вірмено-кипчаки – це вірмени, які перейшли на тюркську мову, а караїми – іудеї, які використовували мову кипчацького типу. Маніхейство, як і буддизм, серед кипчаків було малопоширеним і практично зафіксоване тільки в Центральній Азії.

Внаслідок проведення дослідження були розроблені практичні рекомендації. Зокрема, це дисертаційне дослідження дозволить переглянути стереотипи стосовно минулого тюркських народів України. Більш толерантними будуть відносини між автохтонними тюркськими народами нашої країни та українцями. Завдяки цьому може бути налагоджено зв'язки України з тюркським світом та українських вчених із тюркологічними школами у різних країнах світу.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографія:

1. Пилипчук Я. В. Соціальна історія кипчаків у IX–XIII ст. Київ–Вінниця: Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова, ТОВ «ГВО-РИ», 2018. 340 с. + 20 іл.

Рец.:

Падалка С. С. Нотатки з приводи однієї книги. *Вісник аграрної історії*. Київ: Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова, 2019. С. 317–312;

Комар В. Л. Степова terra incognita. *Гілея. Науковий вісник*. Київ: Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова, ВГО Українська академія наук, Видавництво Гілея, 2019. Вип. 142 (№ 3). Ч. 1. Історичні науки. С. 210–213.

Статті у вітчизняних фахових наукових виданнях:

1. Пилипчук Я. В. Язичництво у кипчаків. *Східний світ*. Київ: Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України, 2011. № 2. С. 49–55.
2. Пилипчук Я. В. Кыпчакские наемники на службе у правителей Евразии. *Стени Европы в эпоху средневековья*. Донецк: Донецький національний університет, 2012. Т. 10: Половецкое время. Сб. науч. работ. С. 337–346.
3. Пилипчук Я. В. Осілість та землероби у Дашт-і Кипчак. *Гілея*. Київ: ВІР УАН, 2012. Вип. 60. С. 304–307.
4. Пилипчук Я. В. Торгівля та ремесла у Дашт-і Кипчак. *Східний світ*. Київ: Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України, 2012. № 3. С. 64–70.
5. Пилипчук Я. В. Кипчаки у християнському світі (питання адаптації та асиміляції). *Сходознавство*. Київ: Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України, 2013. № 61. С. 117–138.
6. Пилипчук Я. В. Дашт-і Кипчак на перехресті торгових шляхів. *Східний світ*. Київ: Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН, 2013. № 2–3. С. 55–63.
7. Пилипчук Я. В. Наддніпрянські кипчаки, Русь та Центрально-Східна Європа. *Україна в Центрально-Східній Європі*. Київ: Інститут історії НАН України, 2013. Вип. 12–13. С. 111–126.
8. Пилипчук Я. В. Житла кипчаків. *Гуманітарний журнал*. Дніпропетровськ: Видавництво Дніпропетровського державного університету ім. О. Гончара, 2013. № 4. С. 114–121.
9. Пилипчук Я. В. Суспільний лад та державна організація кипчаків IX–XIII ст. *Східний світ*. Київ: Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України, 2012. № 4. С. 78–89.
10. Пилипчук Я. В. Поселення кипчацького степу. *Сходознавство*. Київ: Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України, 2012. № 60. С. 135–155.
11. Пилипчук Я. В. Структури посвяжденності у кипчаків. *Сходознавство*. Київ: Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України, 2013. № 62–63. С. 97–118.

12. Пилипчук Я. В. Поліоркетика у кипчаків. *Український історичний збірник*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. Вип. 16. С. 28–39.
13. Пилипчук Я. В. Огузько-кипчацькі відносини XI–XIII ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя: Видавництво Запорізького національного університету, 2014. Вип. 39. С. 18–22.
14. Пилипчук Я. В. Династія та клан Шаруканідів. *Східний світ*. Київ: Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України, 2014. № 2. С. 69–81.
15. Пилипчук Я. В. Історична пам'ять та писемність у кипчаків. *Вісник Прикарпатського університету ім. В. Стефаника. Серія Історія*. Івано-Франківськ: Видавництво Прикарпатського університету ім. В. Стефаника, 2014. Вип. 25. С. 77–82.
16. Пилипчук Я. В. Дербентські кипчаки (до постановки проблеми). *Сходознавство*. Київ: Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України, 2014. № 65–66. С. 70–88.
17. Пилипчук Я. В. Формування кордонів Рах Суманіса у Східній Європі. *Східний Світ*. Київ: Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України, 2014. № 3. С. 36–45.
18. Пилипчук Я. В. Родина та шлюб у кипчаків. *Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка. Серія історичних наук*. Кіровоград: Кіровоградський державний педагогічний університет ім. В. Винниченка, 2014. Вип. 19. С. 49–53.
19. Пилипчук Я. В. Історичні фантоми на берегах Понту та Меотиди (XII–XIII ст.). *Княжа Доба*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2014. Вип. 8. С. 243–248.
20. Пилипчук Я. В. Кангли: проблеми етнополітичної історії. *Сходознавство*. Київ: Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України, 2014. № 67. С. 64–78.
21. Пилипчук Я. В. Заборони у кипчаків. *Наукові записки Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова*. Київ: Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова, 2013. Вип. 115. С. 267–275.
22. Пилипчук Я. В. Тотеми у кипчаків. *Вісник Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка*. Київ: Київський національний університет ім. Т. Г. Шевченка, 2014. Вип. 2 (210). С. 53–56.
23. Пилипчук Я. В. Ставати угорцем чи бути християнином (механізми асиміляції). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя: Історичний факультет Запорізького національного університету, 2014. Вип. 40. С. 283–288.
24. Пилипчук Я. В. Куманська єпископія: деякі аспекти історії. *Вісник Прикарпатського університету ім. В. Стефаника*. Івано-Франківськ: Прикарпатський університет ім. В. Стефаника, 2014. Вип. 26. С. 61–64.

25. Пилипчук Я. В. Кипчацьке суспільство у контексті сучасних методологічних концепцій. *Вісник аграрної історії*. Київ: Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова, 2015. № 11–12. С. 166–173.

Публікації у закордонних виданнях:

1. Пилипчук Я. В. Кыпчаки и Кавказ. *Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Tarix İnstitutu Elmi əsərlər*. Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Tarix İnstitutu, 2010. Cild 35. S. 30–40.
2. Пилипчук Я. В. Огузо-кыпчакские отношения в XI–XIII вв. *Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Tarix İnstitutu Elmi əsərlər*. Bakı: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Tarix İnstitutu, 2011. Cild 36–37. S. 70–82.
3. Пилипчук Я. В. Война в жизни кыпчаков. *Вестник Казахского национального педагогического университета имени Абая*. Алматы: Издательство Казахского национального педагогического университета имени Абая, 2011. № 4 (31). С. 12–17.
4. Пилипчук Я. В. Стратегия и тактика кыпчаков. *Тюркология*. Туркестан: Международный казахско-турецкий университет им. А.Ясави, 2011. № 6. С. 42–50.
5. Пилипчук Я. В. Выбор веры в Дешт-и-Кыпчак (существовала ли альтернатива исламу?). *Ислам и власть в Золотой Орде*. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2012. С. 203–232.
6. Пилипчук Я. В. Оружие и защитное снаряжение кыпчаков. *Вестник Казахского национального педагогического университета им. Абая*. Алматы: Казахский национальный педагогический университет имени Абая, 2012. № 4 (35). С. 26–31.
7. Пилипчук Я. В. Католицизм у кыпчаков. *Мировоззрение населения Южной Сибири и Центральной Азии в исторической ретроспективе*. Барнаул: Издательство Алтайского государственного университета, 2012. Вып. VI. С. 62–71.
8. Пилипчук Я. В. Страна Саксин. *Тюркология*. Туркестан: Международный казахско-турецкий университет им. А. Ясави, 2013. № 1. С. 68–76.
9. Пилипчук Я. В. Находился ли Саксин в составе Дешт-и-Кыпчак? *Эхо веков. Гасырлар авызы*. Казань: Фэн АН РТ, 2013. № 3–4. С. 152–157.
10. Пилипчук Я. В. Военное искусство кыпчаков. *Тюркские кочевники (кыпчаки, кимаки, половцы)*. Казань: Фэн АН РТ, 2013. С. 187–209.
11. Пилипчук Я. В. Быт и хозяйство кыпчаков. *Отан тарихы*. Алматы: Редакция журнала Отан Тарихы, 2013. № 3. С. 48–53.
12. Пилипчук Я. В. Политическая и военная история кыпчаков в Индии в XIII в. *Военное дело кочевников Казахстана и сопредельных стран эпохи Средневековья и Нового времени*. Астана: Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева, 2013. С. 70–79.

13. Пилипчук Я. В. «Половецкие бабы» как источник по социальной истории кыпчаков. *Казахская цивилизация*. Алматы: Университет Кайнар, 2013. № 3 (52). С. 57–68.
14. Пилипчук Я. В. Оседлое население и города в Дешт-и-Кыпчак. *Вопросы истории и археологии Западного Казахстана*. Уральск: Запдноказахстанский областной центр истории и археологии, 2013. Вып. 2. С. 24–32.
15. Пилипчук Я. В. Конструируя этнонимы: средневековые и современные рефлексии относительно этниконов кыпчаков. *Материалы и исследования по археологии Северного Кавказа*. Краснодар–Армавир: ООО «Наследие Кубани», 2014. Вып. 14. С. 114–123.
16. Пилипчук Я. В. Женщины в истории кыпчаков. *Эхо веков – Гасырлар авызы*. Казань: Фэн АН РТ, 2014. № 1–2. С. 17–22.
17. Пилипчук Я. В. Хан Котян и его род. *Ұлы даланың тарихы: түріктер мен монғолар*. Астана: Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева, 2014. С. 62–66.
18. Пилипчук Я. В. Сколько было кыпчаков? (К вопросу о достоверности сведений источников о количестве населения западноевразийских степей). *Stratum Plus*. Кишинев–Бухарест–Одесса–Санкт-Петербург: Высшая антропологическая школа, 2014. № 5. С. 257–269 (Scopus).
19. Пилипчук Я. В. Кыпчаки в Китае. *Метаморфозы истории*. Псков: Псковский государственный университет, 2014. Вып. 5. С. 217–235.
20. Пилипчук Я. В. Ментальность и идеология кыпчаков. *Archivum Eurasiae Medii Aevi*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz Verlag, 2014. Vol. 20. С. 129–165.
21. Пилипчук Я. В. Берендеи и каепичи: кыпчаки или огузы? *Вестник Казахского национального педагогического университета им. Абая*. Алматы: Казахский национальный педагогический университет им. Абая, 2014. № 4 (43). С. 48–54.
22. Пилипчук Я. В. Венгры и кыпчаки: от противостояния к союзу. *Вестник Казахского национального педагогического университета им. Абая*. Алматы: Казахский национальный педагогический университет им. Абая, 2014. № 3 (42). С. 43–50.
23. Пилипчук Я. В., Кушкумбаев А. К. Кыпчаки и Сибирь (некоторые вопросы тюркизации населения Западной Сибири). *История, культура и экономика средневековых тюрко-татарских государств Западной Сибири*. Курган: Курганский государственный университет, 2014. С. 67–71.
24. Пилипчук Я. Тюркские племена Центральной Азии и Караханидский каганат. *Тюркология*. Баку: Президиум Национальной академии наук Азербайджана, 2016. № 4. С. 63–72.
25. Пилипчук Я. В. Кем были кыпчаки и кимаки? *Диалог цивилизаций*. Бишкек: Кыргызско-российский славянский университет, 2016. № 22–23. С. 84–96.
26. Пилипчук Я. В. Кыпчакский именовослов по данным европейских источников. *Археологическое наследие Центрального Казахстана: изучение*

и сохранение. Алматы: Институт археологии им. А. Х. Маргулана комитета науки Министерства образования и науки Республики Казахстан, 2017. Т. 2. С. 258–277.

27. Пилипчук Я. Кыпчаки на Ближнем Востоке от ан-Насира Мухаммеда до Баркука. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*. Ankara: Dergi Park Akademik, 2017. Cilt. 5. Sayı.12. Özel Sayı. S. 39–55.
28. Пилипчук Я. В. Родоплеменная структура конфедераций Дешт-и-Кыпчак. *Материалы по истории и археологии Северного Кавказа*. Армавир–Краснодар: НАО «Наследие Кубани»: отдел археологии ООО «Кубаньархеология», 2018. С. 164–179.

Публікації, що додатково відображають і засвідчують апробацію результатів дослідження:

1. Пилипчук Я. В. Саксін: країна, міста та люди. *XIV сходознавчі читання А. Кримського. Тези доповідей міжнародної наукової конференції*. Київ: Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України, 2010. С. 19–22.
2. Пилипчук Я. В. Іудаїзм у Дашт-і Кипчак (до питання про походження караїмів). *XV сходознавчі читання А. Кримського. Тези доповідей міжнародної наукової конференції*. Київ: Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України, 2011. С. 91–93.
3. Пилипчук Я. В. Неизвестные сообщества (манихеи, несториане, миафизиты и иудаисты в Дешт-и-Кыпчак). *Сборник материалов конференции Кыпчаки Евразии: история, язык и письменные памятники*. Астана: Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, 2013. С. 194–201.
4. Пилипчук Я. В. Династія та клан Шаруканідів. *XVII сходознавчі читання А. Кримського. Тези доповідей міжнародної наукової конференції*. Київ: Інститут сходознавства ім. А.Ю.Кримського НАН України, 2013. С. 66–67.
5. Пилипчук Я. В. Куманологические исследования В. Ф. Минорского. *Чтения памяти В. Ф. Минорского. Международная научная конференция (8–9 октября 2013г.). Источниковедение и историографии стран Ближнего Востока*. СПб.: Институт восточных рукописей Российской академии наук, 2013. С. 132–135.
6. Пилипчук Я. В. Куны и куманы: история использования этниконов в венгерских хрониках. *Актуальные проблемы источниковедения*. Витебск: Витебский государственный университет им. П.М.Машерова, 2013. С. 104–106.
7. Пилипчук Я. В. Кипчаки у військово-політичній історії Галицько-Волинської Русі. *Воєнна історія Галичини та Закарпаття*. Київ: Національний військово-історичний музей України, 2014. С. 30–32.

8. Пилипчук Я. В. Уявлення про час у кипчаків. *II міждисциплінарні гуманітарні читання*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. С. 34–36.
9. Пилипчук Я. В. Антропологічний тип кипчаків. *III міждисциплінарні гуманітарні читання. Тези доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. С. 12–14.
10. Пилипчук Я. В. Куманская епископия (аспекты политической истории). *XI научный Евразийский форум*. Астана: Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева, 2014. С. 285–289.
11. Пилипчук Я. В. Султан Дели кыпчак Гийас ад-Дин Балбан: жизнь и свершения. *Второй конгресс историков Казахстана*. Астана: Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева, 2014. С. 76–79.
12. Пилипчук Я. В. Етнічна структура вождівства лукоморських кипчаків. *Південь України у вітчизняній та світовій історії. Матеріали II міжнародної науково-практичної конференції*. Одеса: Астропринт, 2014. С. 162–166.
13. Пилипчук Я. В. Потойбічний світ в уяві середньовічних кипчаків. *XVIII сходознавчі читання А. Кримського. Тези доповідей міжнародної наукової конференції*. Київ: Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України, 2014. С. 24–25.
14. Пилипчук Я. В. Слов'яни у Дашт-і Кипчак. *Мови й культури: між Сходом та Заходом (Пам'яті Омеляна Прицака)*. Київ: Києво-Могилянська академія, 2015. С. 59–68.
15. Пилипчук Я. В. Границы Дешт-и-Кыпчак в «Слове о Полку Игореве». *Границы и пограничье в южнороссийской истории: Материалы Всероссийской научной конференции*. Ростов-на-Дону: Южный федеральный университет, 2014. С. 428–436.
16. Пилипчук Я. В. Кыпчаки на Ближнем Востоке. От ан-Насира Мухаммеда до Баркука. *Средневековая история Дешт-и-Кыпчака: международная научная конференция. 13–14 сентября 2017 года*. Павлодар: ТОО НПФ «ЭКО», 2018. – С. 94–103.

АНОТАЦІЯ

Пилипчук Я. В. Соціальна історія кипчаків у IX–XIII століттях. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальностями 07.00.01 – історія України та 07.00.02 – всесвітня історія. – Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Інститут народознавства НАН України. – Львів, 2019.

У дисертаційному дослідженні на основні аналізу здобутків попередників та розлогої джерельної бази вирішено наукову проблему соціальної історії кипчаків у IX–XIII ст. З'ясовано ступінь дослідженості проблеми у різні періоди часу та у різних країнах. Проаналізовано особливості розвитку військової справи у кипчаків, зокрема розвиток поліоркетики та питання найманства. Відзначено особливості озброєння та захисного спорядження кипчаків. Визначено роль структур повсякденності у житті кипчаків у згаданий період часу, а також проаналізовано їхні релігійні уявлення. Зокрема, розглянуто особливості побуту та причини перемоги ісламу у Дашт-і Кипчак. Розкрито особливості інтеграції кипчаків до осілих соціумів за межами західноєвразійських степів. Реконструйовано етнічну та політичну мапи Дашт-і Кипчак у XI–XIII ст. Проаналізовано особливості використання окремих етніконів у різних історичних традиціях.

Ключові слова: кипчаки, Дашт-і Кипчак, соціальна історія, структури повсякденності, соціум, етноніми.

АННОТАЦІЯ

Пилипчук Я. В. Социальная история кыпчаков в IX–XIII вв. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук по специальностям 07.00.01 – история Украины и 07.00.02 – всемирная история. – Институт украиноведения им. И. Крипьякевича НАН Украины, Институт народоведения НАН Украины. – Львов, 2019.

В диссертационном исследовании на основе анализа достижений предшественников и широкого источникового базиса решено научную проблему социальной истории кыпчаков в IX–XIII вв. Выяснена степень исследованности проблемы в разные периоды времени и в разных странах. Проанализированы особенности развития военного дела у кыпчаков, в частности развитие полиоркетики и вопрос наемничества. Отмечены особенности вооружения и защитного снаряжения кыпчаков. Определены роль структур повседневности в жизни кыпчаков в упомянутый период времени, а также проанализированы религиозные представления кыпчаков. В частности рассмотрены особенности быта и причины победы ислама в Дешт-и-Кыпчак. Раскрыты особенности интеграции кыпчаков в оседлых социумах за пределами западноевразийских степей. Реконструированы этническая и политическая карты Дешт-и-Кыпчак в XI–XIII вв. Проанализированы особенности использования отдельных этниконов в разных исторических традициях.

Ключевые слова: кыпчаки, Дешт-и-Кыпчак, социальная история, структуры повседневности, социум, этнонимы.

SUMMARY

Pylypchuk Ya. V. Social history of Qipchaqs in IX–XIII century – Manuscript.

Thesis for the degree of Doctor of Historical Sciences in the specialities 07.00.01 – History of Ukraine and 07.00.02 – World history – Ivan Krypiakievych Institute of Ukrainian Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Institute of Ethnology of the National Academy of Sciences of Ukraine. – Lviv, 2019.

Was solved on the basis of the analysis of the achievements of predecessors and a broad source base the scientific problem of the social history of the Qipchaqs in the 9th – 13th centuries in this dissertation thesis. Has been clarified the degree of investigation of the problem at different periods of the time and in different countries. Analyzed the features of the development of military affairs in the Qipchaqs, in particular the development of polyorçetics and the question of mercenary. Noted the features of weapons and protective equipment of the Qipchaqs. Was determined the role of the structures of everyday life in the life of the Qipchaqs in the aforementioned period of time, and were analyzed the religious views of the Qipchaqs. In particular, are considered the peculiarities of life and the causes of the victory of Islam in Dasht-i Qipchaq. Revealed the peculiarities of integration of the Qipchaqs into societies beyond the borders of the West-Eurasian steppes. Were reconstructed the ethnical and political maps of Dasht-i Qipchaq in the 11th – 13th centuries. Analyzed the features of the use of individual ethnic groups in different historical traditions.

Dasht-i Qipchaq on the eve of the Mongol conquest was not united into a single whole. There were several leaders in it, the fate of which was different. The fortress of the Lukomorie Qipchaqs consisted of several tribes – Jenger, Arslan-oba, Urus-oba, Kitan-oba, It-ogli, Jete-oba. The Burj-ogli tribe was one of the leading tribes of the Dnipro River's left bank, and the tribes of the Qulaba-ogli and Ulas-ogli apparently were under their influence. It is not possible to reproduce the exact structure of the quasi-imperial union of nomads in Donschyna. The Sharukanid clan from the Toqsoba tribe shook the leaders of the Qay-oba tribe in the struggle for power. Perhaps the Tarev clan, the Targil tribe and the Durut tribe were under the rule of Sharukanids. However, at the end of the XIIth century the Durut tribe moved to the Transnistrian region. It is hardly possible to identify with a tribe and to find out the ethnic structure of the leadership of the Derbent Qipchaqs. The confederation of Qangli consisted of several tribes as a confederation of Eastern Qipchaqs (Yemeks).

Qipchaqs adapted to the circumstances of life abroad Dasht-i Qipchaq. The Mongol conquest pushed out a significant number of Qipchaqs outside the Dasht-i Qipchaq. They became a part of the status of semuren in China, wins of Qipchaq Tutukha allowed the creation of the Qipchaq imperial guard, which

played an important role in the Yuan Empire in the XIVth century. Qipchaqs in India and Egypt were to be slaves of which the Mameluk corps was completed. Thanks to the military successions, Qipchaqs came to power in these states. They accepted Islam and became part of Muslim civilization, but in their minds there were also some remnants of paganism (consumption of kumis and horse meat). Qipchaqs were in the status of acrits that guarded the border in Byzantium Empire. Qipchaqs was a significant part of the local aristocracy in the Second Bulgarian Kingdom and did not have contradictions with the local population. The process of adaptation of Qipchaqs in Hungary was complicated, as the king sought to use their means to strengthen their power, and the church authorities wished to quickly christianize them, refusing them in the syncretism of their faith. As a result of the contradictions between Qipchaqs and Hungarians, the Christianization of most of the Qipchaqs became real in the middle of the XIVth century. The destruction of the clan-tribal structure led to the assimilation of Qipchaqs by Hungarians in the XVth century.

Conservatism was characteristic of religion for Qipchaqs. Their pantheon is almost identical to the Turkic one. Paganism of the Qipchaqs was a complex conglomeration of shamanism, animism, astrology and ancestral cult. The peculiarity of Qipchaqs was the existence of a strong cult of ancestors. Stone anthropomorphic statues along with the fence of the castle memorial complex and sanctuaries. Qipchaqs perceived the abrahamic religions, but they acquired syncretism from them. Islam was able to defeat Christianity in Dasht-i Qipchaq due to the fact that the Sufi preachers patiently treated the local traditions.

Qipchaqs preferred the nomadic farm. Settlement and agriculture were an undesirable alternative to nomads and farming were mostly impoverished nomads or subordinate ethnoses – Don Alans, Oghuses and Walachians. The number of Qipchaqs in the West-Eurasian steppes was not significant. Along with the conquered nomadic population of Qipchaqs was about 1 million peoples.

Key words: Qipchaqs, Dasht-i Qipchaq, social history, structures of everyday life, society, ethnonyms.

Підписано до друку 5 жовтня 2019 р.
Формат 60x90 1/16. Папір офсетний.

Умовн. друк. арк. 0,9.

Шрифт: Times New Roman

Наклад 100 прим. Зам. №6

Друк ПП «Ощипко М. М.»

Адреса: м. Львів, вул. С. Бандери, 45

№ свід.: 0670155

Тел./факс: (032) 238-74-60

e-mail: ommzml@ukr.net

